

Csabai László

A LÁTOGATÁS

Mikor a Huszár közön átvágva kiér a Zsigmond király térre, kisebb csoporttal találja szembe magát. Vadassyék, vagyis: a csompánia. Egy piaci szóváltáskor sógora nevezte el ezt a kereskedők és gazdák mellett lebegő, lecsúszófélben lévő – esetleg hivatalba kapaszkodó – társaságot dzsentri kompániának, rajtuk maradt, s mivel egymás után két idegen szó a nép nyelvének sok, idővel csompániává redukálta.

Spielberg Ábrahám látja: ittak. A Hegyalján minden férfi iszik, így az ittak alatt kifejezetten részeg embereket kell érteni. Villahányásnyi távolságból a vezér a szemébe mered, tüntetőleg térdre ereszkedik, és a Szentlélek-templom felé fordulva keresztet vet. Társai követik. Spielberg éveig biztosra vette, hogy semmi baj nem érheti abban az országban, melyben vagyont gyűjtött, nagyobbik fia orvosi diplomát, a másik ezredesi rangot szerzett, de mióta kijött a clausus, megingott a hite. Ő is a templom felé fordul, meghajol, s már emelné kezét a homlokához, mikor... „Azért nem kell túlzásba esni!” Vadassy kiegyenesedik, és megtántorodik. Nem a szesz miatt, a macskakövnön bicsaklott meg a lába. A többiek elkapják. Újból kiegyenesedik. Fújtat. Spielberg érzi: törköly van a dologban, s a másik eres szemében már-már lángokat vél felfedezni. Védekezőn emeli a kezét, de amaz csak böffent, beéri egy kérdéssel:

– És ha eladnám tőkén? Tegyen rá mázsánsként még ötven koronát, és viheti...

Spielberg azonnal elmosolyodik, ami nem az üzletnek szól, hanem hogy ím, aggodalma alaptalannak bizonyult. Azért az ajánlat sem rossz. Látta Nyárligeten, a Földhitelbank helyi fiókjában azt a comptométer nevezetű herkentyűt, amely – hihetetlen! – áram segítségével pillanatok alatt tud összeadni meg kivonni, sőt olvasta, hogy Pesten már egy szorozni és osztani képeset is forgalomba helyeztek, de ő ilyen csodamasinák nélkül is azonnal kikalkulálja: Vadassy mostani ajánlata jobb a múlt hetinél, mégis, valami elemi késztetéstől vezérelve nem fogadhatja el azonnal. Fejét fogja, és mosolyába siránkozást vegyítve deklamál:

– Drága barátom... Nincs nekem kapacitásom hordóra, pláne nincs raktárra! Nincs jó emberem a szegődtetésre sem! Én csak egy egyszerű kereskedő vagyok. Készítse csak el a borocskát, persze sok munka van vele, de hát maguk ezt már évszázadok óta csinálják, igazán értenek hozzá... Ötven koronát?! Még ha húszat mondott volna...

Már megy is tovább, nincs jobb taktika, mint főni hagyni a másikat.

A Vincellér utcán biccent néhány kofának, s befordul Szavalasz Anton háza felé.

A Hegyalján nem ritka a települések közepéig bekúszó rokokó díszítéses, erődszerűen tömzsi, afféle városi kúria, Szavalasz háza azonban ezek közül is kitűnik. Állítólag még Thököly építtette, egyrészt mert innen Erdélyt és a Felvidéket is szemmel tarthatta, másrészt mert nem kellett messzire mennie borért. Később – megint állítólag – Nagy Katalin megbízottja (vagy szeretője) vette meg, aki lerakatot létesített a pétervári udvar számára. Nem tudni, ezekből mennyi igaz, Szavalasz feleségének dédapja egy Kufsteinban raboskodó rebellis nemes családjától szerezte meg jó áron. Ez – mondhatni – bizonyos.

A monumentális kapu szinte ráfekszik a belépőre, de Spielberget más nyomasztja.

A fogadóban telepednek le. Nem díványra, újmódi fotelba, Spielbergen nincs kaffán, Szavalaszon nincs buggyos selyemnadrág és turbán, a házigazda lánya nem bújik

meg a hátsó traktusban, hanem szemérmetlenül rövid türkiz zszorsettben, szemérmetlenül rövid, de egy lokni erejéig az orra felé tartó frizurában, szemérmetlen kuplét énekelve, szemérmetlenül sédítő parfümorgiát árasztva járkál le-föl, ám a sarokban pislákoló örökmécses, a triptichonszerűen elrendezett három ikon, a kerek asztalkán álló réz teáskanna a sok vékony üvegpothárkával és valami ánizsos, keleti finomságnak a lány pacsuliján is átütő édes illata olyan érzést kelt Spielbergben, mintha nem itt és most, hanem háromszáz évvel korábban, Fanarban, a sztambuli ortodox millet egyik villájában gubbasztanának anatóliai szőnyegeken, vízpipát szortyolgatva.

– Furmint?

Ez jó jel. Spielberg bólint.

Szavalasz hosszú kancsót hoz a pincéből. Bőven tölt, de azért még lehet forgatni a nedűt. Természetesen remek. Megvan benne az a furcsa fanyarság, ami először kicsit megüt, aztán anélkül, hogy az íz maga lényegileg megváltozna, harmonikus fűszerességé omlik szét. Spielberg dicséri. Szavalasz hátrakapja a fejét. Ez nem jó jel. Már belekezdene egy – a dolog jellegéből következően – céltalan, áttételes exkuzálásba, mikor a házigazda indulat nélküli kérdést intéz hozzá:

– Unokaöcséd sorsa rendeződött?

– Dehogyan rendeződött! – kap gyorsan az alkalmon, hogy a családjáról beszéljen, ami az üzleti tárgyalások szokásos nyitánya. – Felelőtlen álmodozó. A legrosszabb fajtából! Nekem is voltak, vannak terveim, amelyekből soha nem lesz semmi, mégsem tudom őket kiverni a fejemből, ám én, miközben ábrándozom, azért ügyelek a boltra is, nem engedem kenyér nélkül maradni a családomat. De az a szélhámos?! Megnőszül, elmegy nászútra, az arával beülnek egy moziba – Pesten nemcsak olyan kis sátoros vetítések vannak, mint mifelénk, hanem külön filmszínházakat emelnek –, szóval beülnek, s ott annyira megszédül egy csámpás amerikai bohóckodásától, hogy rögvest hajóra száll, és meg sem áll addig a bizonyos „Hollywoodig”...

– Hallottam. Ez még a háború előtt történt. Azóta talán...

– Azóta? Az alatt a három év alatt, amíg nem kaptunk róla hírt, csinált két gyereket, de tisztességes foglalkozása még mindig nincs. Filmideákkal kilincsel... Azt sem tudom, megtanult-e rendesen angolul. Szomorú sors szegény asszonynak meg a gyerekeknek...

– Valamit megpróbálhat! – áll fel hirtelen Szavalasz. Ablakot nyit, nagy lélegzetet vesz. Különös bátorság kell hozzá beavatni valakit egy családi ügybe. (Habár idővel ügyis minden kiderül.) Spielberg szeme nagyra kerekedik. Halkan, de egyenesen kérdez:

– Tán csak nem keveredtél bele valami moziüzetbe?

– A fiam. Ugyanaz a nóta, mint az unokaöcsédnél. Azt hiszik, Pesten van a Kereskedelmi Főreálban, pedig ahogy megkötötte Apponyi a békét, elszökött Amerikába. Azoktól a gyilkosságokról meg nyomozásokról szóló filléres füzetektől zavarodott meg, amelyeket vándorpiacozók árulnak, persze nem a bibliák meg a lexikonok között, csak úgy a ponyvára kivetve. Úgy képzeled, ő lesz a nagy mozidetektív. Angolul ő sem tud, azt mondja, a filmekben úgyszincs hang...

Egymásra merednek. Spielberg azon töpreng: „Vajon ennek a családi titoknak az előadása azt jelzi, hogy Szavalasz békülékeny hangulatban van, s netán még méltányos árat is kér a szállításért?” Szavalasz azon morfondírozik: „Csak nem hiszi azt Spielberg, hogy azért árultam el a titkot, mert békülékeny hangulatban vagyok, és áron alul elvállalom a szállítást?”

– Mit próbálhat meg? – fordul a vendég a házigazda felé.

– Az ember igyekszik tájékozódni a szerencsétlenségben... Fuchs Vilmos... mi jut eszedbe róla?

– Hm...

– Fuchs Vilmos. Fuchs!

– Mondd még, hogy Klein meg Grün, és felsorolom az egész hitközséget. Valami híres rabbi vagy gazdag gyáros Pesten?

– Egy ágrólszakadt szatócs volt, itt a szomszédban, Tolcsván. Emlékszem rá, a Deák Ferencz utcán laktak, az úgynevezett Friedman-udvarban. Jártunk hozzá az apámmal himihumiért. Harminc éve vándoroltak ki.

– Nem rémlik az arc.

– Pedig azt hittem, helyel-közzel rokonod...

– Mert zsidó? Akkor helyel-közzel Jézus is rokonom! – azonnal elkezd rázni a karját, hogy ne vegye komolyan Szavalasz. – Nem ismerem, na. Mi van vele?

– Vele nem tudom, de a fia filmvállalatot alapított, és állítólag segíti a földijeit. Fox Stúdió a neve. Őt is Foxnak hívják már, nem Fuchsnek!

– Szóval nem volt neki elég jó a szép magyar neve! – kiáltja Spielberg őszinte méltatlankodással. Majd halkabban: – A tanácsot köszönöm...

Megint hallgatnak. Most Szavalasz töri meg a csendet.

– Az ember ábrándozik, mert soha nem elég jó, ami van, s ha eléri, amit szeretne, kiderül: nem olyan, amilyennek elképzelte, ábrándozik hát tovább. Ilyenek vagyunk. Aki nem vallja be, azt normális embernek tartják, aki bevallja, azt bolondnak. A normális vagyont is hagy a családjára, a bolond csak az álmait. De ki tudja: talán a fia vagy az unokája megvalósítja. Bár nem hiszem. Az álmok azért álmok, mert nem válnak valóra. Kivéve a rémálmokat!

Felkacagnak, s ez az az emelkedett, filozofikus hangulat – amely mindazonáltal, különösen néhány pohár bor után, a Hegyalján egyáltalán nem ritkaság –, amikor Spielberg úgy érzi, előjöhét a farbával.

– A Kisantant kivégez minket!

– Megfojt. Ha az erdélyi megrendelések kimaradnak... végünk...

Itt illene még egy lélegzetvételnyi szünetet tartani, de a kíváncsiság löki előre Spielberget.

– És akkor lenne valami megoldás...?

– Szerintem lehetne.

– Görögországon át.

– Persze. Rokonok, kapcsolatok...

– Bécs–Trieszt–Görögország–Bulgária, és úgy át?

– Nem. A bolgárok a 13-as háborúban a görögök ellen mentek, a 14-esben a németekkel voltak. A bolgár–román és a bolgár–görög határ is forró. Nem annyira, mint a magyar–román, de forró. Görögország–Szerbia, és Turnu Severinnél át a határon: ez járható.

– A fináncoknak fals szállítólevél?

– Baksis. Arrafelé úgy szokás.

– Vétel?

– Szó sem lehet róla! Az kockázatos! – feleli Szavalasz, és mélyen Spielberg szemébe néz, aki ezt a tekintetet nehezen állja. – Fix fuvardíj! Punktum! Persze próbaszállítás lehetséges, de az is legalább tíz hordó legyen, kevesebbrel úgysem érné meg, a fuvardíj elvinné a profitot.

Spielberg az izgatottból nyugodtra próbálja változtatni a hangját, és már-már hányavetien mondja:

– Nem halva született ötlet, ámde kapcsolataim nekem is vannak. Például a thesszalóniki szefárdokkal.

Szavalasz nem próbálja eljátszani a nyugodtat. Teátrálisan széttárja a karját, ami a világ minden nyelvén azt jelenti: „Csináld! Ha tudod olcsóbban, csináld!”

Hadonásznak, siránkoznak, kikelnek magukból – Spielberg az ajtóból háromszor, a kapuból kétszer fordul vissza –, s amikor már mindketten kimerültek, megegyeznek. Elterülnek a fotelban, és megint isszák a furmintot. Spielberg lopva Szavalaszra néz. „Szemtelenül sokat kértél, de nem baj, egy emberem úgysis végigkíséri a szállítmányt, kifigyeli, kik a transzport intézői, s legközelebb leszerződöm velük én” – jár a fejében. Szavalasz lopva Spielbergre néz, és ez jár a fejében: „Nem fizetsz annyit, amennyi járna, ráadásul biztos lesz egy embered kikémleni, kiknek a kezén megy át a rakomány, csakhogy azokkal én már rég megegyeztem, csinos kis részesedések pottyannak le nekem, bárki köti is meg velük a következő üzletet.”

A merénylet után pánik. Az oroszok nem hagyják magukra a szerbeket, s így a Szokolovics céggel kötött szerződéseket elfújja a háború, az aszút nem fogja felvenni a pétervári és a moszkvai piac – ezzel számolt mindenki. Lázás eladás kezdődött, és egyre lejjebb kúsztak az árak. Spielberg azonban tisztában volt vele: ahol sokan veszítenek, ott néhányan nyerhetnek. Sokat. Ő nem eladott. Vett. Nem azonnal, de július első napjaiban, mikor megtudta, hogy nem eszik olyan forrón a kását sem Berlinben, sem Bécsben, akkor már igen. Sokat. Hatszáz hordó hatputtonyost. Nem kellett házalnia, jöttek az ajánlatok. Kivéve a görögötől. Szavalasz sem adott el. Ő is vett. És eltelt az első hét hadüzenet nélkül. És eltelt a második. És eltelt a harmadik. A kedélyek kezdtek lecsillapodni, nem égettek már szerb zászlót, a templomokban nem a haza és az uralkodó védelmének szent kötelességéről prédikáltak, hanem hogy Isten kezében van az az évi szüret is. Spielberget irigy pillantások követik, ahogy kihúzott derékkal nadrággombot vagy palackdugót vesz. Egy mondvacsinált ürüggyel elmegy Szavalaszhoz. Mindent tudnak egymás szándékáról, arról nincs mit beszélni. Teát isznak. Spielberg nem emlékszik, ivott-e valaha két borkereskedő teát.

– Hárslevél nincs itthon? – kérdezi, így ezután már nem teát isznak.

Szavalasz kiszámolja, mennyit hoz a Szokolovicsékkal érvényes szerződés, azt megszorozza kettővel, és tesz egy eladási ajánlatot.

– Igen... – vágja rá Spielberg, de a görög felragyogó arca elkedvetlenülíti. „Valamiért úgy spekulál, hogy végül neki kell többet nyernie, ha nem így lenne, nem tenne ajánlatot.”

– Igen... kedvező... de nyomasztó likviditási gondjaim vannak, nekem is eladnom kéne, nem vennem.

– Mennyiért adod? – fordít 180 fokot a megbeszélés menetén Szavalasz.

– Hatputtonyos, hatszáz hordó, a hármas és négyes szüretből...

– Mennyiért?

A pánik idején beszerzett hordókon átlagban hetvenöt százalékos árréssel lehet túladni, ha megkapja az oroszok fix árát, bár még vannak járulékos költségei. Úgy gondolja, hatvanöt százaléért már megszabadulhatna tőlük. Ez megéri – habár szűken – Szavalasznak is.

– Tíz... vagyis nyolc perccel kérek kevesebbet, mint amennyit az oroszok adnak majd.

– Nem vagy Csekonics, azt látom...

– De hatszáz hordóra számítva azért...

– Csakhogy nincs szabad pincém. Bérelni kellene, és ilyenkor égen-földön nem lehet találni. Meg a fuvaroztatás. Egyszer elhozni, egyszer elvinni a bevagonírozáshoz... Irtózatosságot...

– Megoldható egyszerűbben. Ismerek Szerencsen egy megbízható embert. Lukács gazdát. Tagja a presbitériumnak! Ő most hozzájutott egy tekintélyes nagyságú raktárhoz, pár méterre a tehervagon vágányától. Láttam. Van egy pincerésze, ha nem is olyan, mint az itteniek, de azért megjárja.

– Nyilván csinos kis bérleti díjat kérne.

– Na, szívességből nem teheti, de biztos vagyok benne, hogy meg lehet vele egyezni. És csak egy cihelődés – mondja Spielberg, s miközben néhányszor meglögyből poharában a bort, fel-fepillant Szavalaszra. A részesezés jár a fejében, amit majd Lukács gazda a bérleti díjából neki ad. Szavalasz tölt mindkettőjüknek, s közben lopva Spielbergre pillant. Az jár a fejében, mekkora részesezésre számít Spielberg Lukács gazdától. Végül megrázza a fejét.

– A háború lehetősége még fennáll. A kockázathoz képest kevés a haszon. Maradjon mindenki a sajátjánál.

– Ahogy gondolod...

Eltelik a negyedik hét is. Hadüzenet nélkül. Egy jegyzékben viszont követelik, hogy Szerbia működjön együtt a Monarchiával a merénylők felkutatásában. Ezt néhányan majdnem hadüzenetként, legtöbben a háborútól való végleges elállásként értékelik. A községházán összefut Spielberg Szavalasszal, és – mintegy mellékesen – megismétli eladási ajánlatát. A helyszín nem alkalmas az illő alkudozáshoz, hamar egymás kezébe csapnak. A jegyzék 48 órás haladékot ad Szerbiának, mikor az nem engedi meg területén a nyomozást. De nem történik semmi. Másnap sem. A következő napon sem. És ekkor Szavalasz elhozza a pénzt. És hoz húsz szekeret meg negyven embert.

Másnap jön a hír, hogy mégis elküldték a hadüzenetet, sőt a hadsereg már el is kezdte a felvonulást a déli határhoz. Spielberg ezt bécsi, külügyi forrásból három napja tudja. Akkor kapta meg az értesítést, amikor elindult a községházára. Rettegett, hogy nyakán marad a hatalmas készlet.

A front megrendelése az olcsó boroknak jót tettek, ám az aszúra szóló szerződést elfújta a háború.

Spielberg eztán mindig lehajtott fejjel megy el Szavalasz háza előtt, de azért nem rokkann bele a lelkiismeret-furdalásba. Tudja, az a kereskedő, akinek nem rágja semmi a lelkét: az a tönkrement kereskedő.

S most itt van ismét, szemtől szemben Szavalasszal. Valamit kezdenie kell a helyzettel. Nyíltan elnézést kérni kereskedők között nem e világi dolog, de egy szóval sem utalni a történetekre, megint nem helyénvaló.

– Nagyon... szóval megsínyleted azt a vételt?

– Aki vásárol, vállalja a kockázatot! A nyárligeti étterem nem vette be, de egy ottani ismerősöm nagykereskedése igen...

Spielberg felugrik a csodálkozástól.

– Mindet?

– Persze. Két átalag nem olyan sok...

Spielberg értetlenül mered rá.

– Miféle átalagokról hadoválsz!? Azzal a hatszáz hordóval mi lett, amit, szóval, amit...

Szavalasz mintha most kapna észbe:

– Ja, arra gondolsz! Mi lett volna? Eladtam. Igaz, pár percent volt csak a haszon... Spielberg lezökken a fotelba, az nagyot nyög alatta.

– Mindet? Haszooonnal? Te... Hát... Nahát... És hogy... hogy vitted át a határon? Augusztus közepén már folytak a harcok! Tán csak nem rokonod a császár vagy a cár?

– Őseim és rokonaim közt nincs arisztokrata, még nemes sem. Az egyetlen, aki közel került a vásárolt nemességhez, az egyik keresztfiam, aki a külügyminisztérium balkáni osztályán van. Nagyon rendes fiú különben, alkalmanként segít nekem ebben-abbán. Ami a bort illeti: nem az oroszoknak adtam el. Miskolcon találtam rá vevőt. Gróf Wertheimot. Elrúlettezte a pénzét Monte-Carlóban, majd fejébe vette, hogy példás gazdálkodással fog újra meggazdagodni. Elvégzett valami kereskedelmi iskolát, és egy bajor cég krakkói irodájában helyezkedett el.

– Galíciában többet fizettek az aszúért a háború kirobbanása után, mint amennyit az oroszok adtak volna?

– Dehogyan. Csakhogy ő nem a lengyeleknek vette, hanem az oroszoknak...

Spielberg lehajtja a fejét, ráncolja a homlokát, hunyorítja a szemét.

– Vagy meghibbantam, vagy te hibbantál meg, de egy szót sem értek az egészből. Miért számított még mindig az oroszokra? Már másnap látszott...

– 23-án még számíthatott.

– Előre megegyeztél vele?

– Sejtettem, hogy neked is vannak értesüléseid, s azzal, hogy ajánlatot tettél, már egészen biztos lettem ebben. Azonnal vonatra szálltam, és Miskolcon felkerestem a kapcsolataimat. A grófnak azt mondtam, idő kell, míg annyit összeszedek...

– Végig abban a meggyőződésben, hogy újabb ajánlat fog következni a részemről.

– Hisz ismerlek! – s itt megint úgy néz vendégére, hogy az nem tudja állni a tekintetét. – 27-én már csak azért izgultam, hogy elmenjeteek, mire jön a kuncaftom az árut ellenőrizni és a szerződést véglegesíteni.

Spielberg irigy elismeréssel vakarja az állát. Azért szúr egyet:

– Mégiscsak bukást kockáztattál, holott sokat nem nyerhettél, olyan áron vettél.

– Hatszáz hordón az a pár percent sem kevés. De hát, az igazat megvallva, inkább a bérleti díjra számítottam.

– Bérleti díjra? Neked magadnak kellett bérelni.

– Lukács gazdát én bíztam meg, hogy keressen fel az ajánlatával. Ez azért kellett, mert ha megtudod, hogy az egyetlen tárolási lehetőséget felkutattam és lefoglaltam, gyanút fogsz. Nyilván neked is hullott valami, kapott nem keveset Lukács gazda is a tíz hónapért...

– Hát nem csak egy hónapra vetted ki?

– Gondoltam, hogy le fognak állni a szállítások, és hosszabb ideig szükség lesz a raktárra. No, nem nekem, hanem a gróf úrnak. Ugyanis a raktárt rögtön viszontkiadtam neki. Persze én diktáltam az árat...

Spielberg fejében az értetlenkedést a meglepődés, ezt a káröröm, ezt a becsapottság, ezt a lelkiismeret-furdalástól való megszabadulás, ezt az ámulat váltja föl. Kavarnak benne az érzések, s a végén olyan nevetésben tör ki, hogy félrenyel, és fuldo-

kolni kezd. Nem bírja így sem abbahagyni, összegörnyed a fotelban, és ingujjával törli a könnyeit. Szavalasz versenyre kel vele. Ő a karfát szorítja kéjes fájdalmában.

Aztán isznak. Fel-felbuggyan még a nevetés, s olyankor prüszkölnek, köhögnek. Aztán megint isznak.

Már este van, amikor kimerülten az ablakba telepednek. A téren csak ritkán megy át egy-egy ember, hajlongtak annyit a tókéknél – mert a szüret csak a városiaknak romantikus, a benne résztvevőknek robot –, hogy másra se vágyjanak, mint a kályha ciripelését hallgatva, befelé élni.

Spielberg Macedóniában töltött gyermekkoráról kérdezi Szavalaszt. Az elkomorodik.

– Véres volt. A törökök... á, hagyjuk...

– Létrehozták ezt a balkáni királyságot, hogy lesz meg a sok egymás ellen fenekező nép?

– Rosszul. Az emberek könnyen találnak okot, hogy a szomszédra támadjanak. Én magam itthon is félek.

– Ugyan! Ha nem is lesz olyan, mint a háború előtt, de élni lehet majd... – mondja Spielberg, de nyugtatgató szavaihoz nem társul megnyugtató arckifejezés.

– Te könnyen beszélsz! Szerencsés vagy, mert nincs államotok, de nekünk van, és a görög király a magyarok ellen fordult, lepaktált a szerbekkel, románokkal meg a franciákkal. A nép keresni fog valakit, akin Trianon miatt elverheti a port...

Hallgatnak. Spielbergnek a pesti útja jár a fejében. A télen végiglátogatta a szállodákat, a régi kuncaftokat, hátha ismét beindulhatnak a szállítások. Meglepődve tapasztalta: az a bolondéria terjed, hogy sommelier-t, afféle borkóstoltatót fogadnak föl, akinek annyi a tudománya, hogy a száraz borokat dicséri, a többit pocskondiázza. „Mint ha bűn lenne, ha a torok az édeset szereti.” És ezek a sommelier-k egytől egyig franciák. A vendégek elalélnak a gyönyörűségtől, ha elkezdenek raccsolni, pedig nemrég még pokolfajzat gallokról szónokoltak, és az utcán inzultálták a Párizsból jött gardémákat. „Úgy látszik, ez a világ menete, ha sokat gyűlölködtünk, akkor a barátkozásnak kell következnie.” S már mondaná is a görögnek, mikor rájön, hogy nem ez az igazság, mert ez csak egy remény, egy halvány remény vagy még annyi sem.

– Bethlen majd rendet teremt – veti oda végül.

A házigazda tölt, s magukba mélyedve hol megrázzák a fejüket, hol bölintanak valami néma gondolatra.

– Azt nézed? – kérdi végül a görög Spielbergtől.

– Mit? – ocsúdik fel a vendég, s tekintetét a belső képről áthelyezi a külsőre. Valóban, arca a görög keze irányába fordult.

– Talanton – mondja Szavalasz, s levesz a falról egy végein lapított, ölnyi hosszú farudat. Meg egy kisebbet. – A törökök tiltották a harangozást, ezt engedték.

Spielberg meghatottan forgatja.

– Üsd meg, ilyet még úgysem csináltál!

– Nem ellenkezik ez valami...?

– Rajta!

Nincs semmi különös a csattanásban, hacsak az nem, hogy a fa remegése átterjed – ténylegesen – mindkettőjükre.

– Most figyelj!

És akkor jelentkezik egy mély és minden tapasztalatot kijátszva egyre erősödő, panaszos zúgás. Annyira jól hallható, hogy Spielberg úgy érzi, nem is a faeszközből jön: maga a község, a hegyek, a bástyáknak nevezett parcellaelválasztó kőhányásokkal ta-

golt dűlők, a méltóságteljes nyugalommal fölfelé ívelő Nyulászó és a még piros levelek orgiájában fürdő Úrágya sóhajtják ki magukból...

Lassú léptekkel csoszog hazafelé. Meg akar küzdeni fájdalmas gondolataival, de már el is veszítette a küzdelmet. Megváltás, mikor a tér túloldaláról átkiált hozzá Polvinyák, a jegyző:

– Spielberg úr, egy pillanatra!

Polvinyák mindig pénzsűkében van, pedig jó fizetést húz az államtól. Ezen Spielberg folyton csodálkozik. Nemrégiben is mondta a feleségének: „A keresztények mint-ha lyukas marokkal jönnek a világra. Ha nem isszák el a pénzüket, elkártyázzák, ha nem ők, valamelyik fiuk, ha az sem, rosszul fektetik be. Jönnek hozzám tanácsot kérni, aztán az ellenkezőjét teszik, mert azt hiszik, be akarom őket csapni. Vagy megteszik, amit javasoltam, de addig hezitálnak, míg elúszik az alkalom.” Polvinyák háromféleképpen szólíthatja meg: „Ábris bátyám” – ilyenkor pénzt készül kölcsönkérni, „Spielberg úr” – ilyenkor azt fogja magyarázni, miért késik megadni, s egyúttal az egyensúly érdekében figyelmezteti valami kötelességre (Spielberg elvből ragaszkodik hozzá, hogy minden kölcsönét visszakapja), „Spielberg” – ilyenkor a hitközségnek akar valamit üzeni.

– Jövő hó 15-ig házadó és földadó – előzi meg feléje mutatva. Amaz visszamutat.

– Jövő hó 10-én szüreti-jótekonysági bál. Ki van plakátolva, és szóljon maga is a neológoknak, elvárjuk magukat. A katolikus gimnázium alapítványának megy a bevétel...

A gimnázium diákjainak többségét Spielberg hitközségéből való fiúk teszik ki, nem érzi hát illetlennek a felhívást. Annak azért örülne, ha idén nem südő malac lenne a tombolán a főnyeremény. Elnyeli a kérést. Bólint csupán.

Miskolczy Ambrus

ORPHEUS A VILÁGBAN

Kazinczy Ferenc útja a börtönbe és kiútja a börtönből¹

Orpheus nem más, mint Kazinczy Ferenc. Ezzel a névvel élt a szabadkőműves világban, majd 1790-ben *Orpheus* címmel indított folyóiratot. Halhatatlan dalnok akart lenni ő is, mint annyi író és költő, és mindenekelőtt mint Orpheus, aki „*tigriseket szelídít, tölgyfákat emel ki dalával*” – Vergiliusszal szólva. De ha egy szóban szeretnénk meghatározni, mit akart, mire törekedett, mi vezette, akkor ez a szó: a fény, a felvilágosodás fénye. Ez vezette ki a sötét világból.

1779-ben történt Tornán, Kassa mellett egy kastélyban. Kazinczy Ferenc joggyakornok, patvarista volt. A kastély ura hitvitát provokált, és az asztalnál teológiai kérdésekről vitatkoztak. A húszéves Kazinczy bibliai idézeteivel lepipálta a katolikus plébánost, aki nemrég tért meg Rómából. A disputát magánbeszélgetés követte. Ez már máskép-

pen alakult. A katolikus pap elővette Kálvin művét, és olyan meggyőző erővel kérdőjelezte meg a predestinációról szóló tanítást, hogy a patvarista hitélete megingott. Isten kegyelméért fohászzkodott, de nem lehelte megnyugvást. Vitapartnere majd A TILTOTT KÖNYVEKRŐL című saját francia nyelvű kéziratát adta kezébe. Ez a mű segítette az eszmék tisztulását. A megvilágosodás és a megtisztulás azonban mindig meglévő alapokra épül. A predestináció dogmája maga is az egyéni csalhatatlanság meggyőződését táplálta, hiszen annak, aki átéli, azt jelenti, hogy Isten kiválasztotta, cselekedetei Isten rendelését teljesítik ki. A felvilágosodás harcosa számára az isteni elrendelés élménye a természet hívó szavának felel meg, a lelkiismeret és az ész parancsának. A gondolkodás struktúrája azonos, az átmenet mégis radikális jellegű. Később úgy emlékezett Kazinczy az őt megvilágosító katolikus papra, mint „*a savoyardi vikárius*”-ra. Tudjuk, a szavojai vikárius Rousseau EMIL-jének a prófétája, aki a deizmussal összefonódó természetvallásból elméket és szíveket évtizedek múltán is magával ragadó hitvallást nyilatkoztatott ki. Amikor az 1780-as évek derekán ezt olvasta Kazinczy, ő is azt érezhette, amit Emil – ahogy Rousseau leírta – a szavojai vikárius hitvallásának hallatán: „*Azt hittem, hogy az isteni Orfeuszt hallom, amikor első himnuszait énekli, és az emberek megtanítja az istenek kultuszát.*” Így indult el Kazinczy Ferenc a fény felé, amelynek templomát a szabadkőműves páholyban (a francia *loge* nyomán, korabeli magyar néven a *lőzsi* vagy *lőzse* intézményében) látta.

A szabadkőművesség új közösségélményt kínált. „*És osztán az a szép egység, mely nem születést, nem fényt, hanem érdemet tekint. Ferenc császár; a Mária Terézia férje egy lőzсібán egy konziliáriussal, egy koncipistával, egy hadnaggyal, egy franciskánussal, egy kálvinista vagy egy rác pappal, s ott feltett süveggel mindenike s ott mint barát és barát, mint testvér és testvér! Képzeltettek-e istenibb pillantást, mint az volna, ha őket így látnátok a virtus nevében egyesítve?*” – Kazinczy még nem is volt szabadkőműves, de már egy szabadkőművességről vitatkozó társaságban így magasztalta a páholyvilágot. Persze páholy és páholy között különbség volt. Kazinczy például a girolti páholyba annak frivol szelleme miatt nem lépett be, viszont annál lelkesebben csatlakozott (1784-ben) a miskolci „Erényes kozmopoliták” páholyához, amelynek majdani apósa, Török József volt a főmestere. A PÁLYÁM EMLÉKEZETÉ-ben pedig a már átélt közösségélményt így érzékeltette: „*Gyönyörű vala azt látni a József epochájában, hogy a jobb lelkek hogy szövődének össze az egymástól elválasztó részek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, s hazafi és idegen, tisztviselő s magányos, polgár és katona egy volt, ha egymásban érdemet találtak.*” A szeretet erkölcsi kényszerrel is járt: „*A kőművest – írja Kazinczy immár nem a nyilvánosságának szánt feljegyzéseiben² – az is tartatá a vétektől, hogy tiszta társai előtt pirulás nélkül megjelenhessen, sőt ha gyalázatos vala a tett, melyet különben elkövetett volna, rettegett, hogy a tiszták ki fogják zárni a társaságokból.*”

Kazinczy a nyilvánosságának szánt PÁLYÁM EMLÉKEZETÉ-ben Józsefnek még a szándéka-it is magasztalta, de magának – és nem a nyilvánosságának – szánt elmélkedéseiben megjegyezte: „*Józsefnek is az a szerencsétlensége volt, ami sok nagy embereknek, hogy inkább nézettetek nagyok azok által, akik őtet ritkán látták, mint akik mindennap vagy gyakran. Sokszor volt ellenkezésben magával.*” Így aztán: „*A József felvilágosodottsága hadnagyocskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzanság.*” Más szóval a felvilágosodás hívei azt is pontosan látták, hogy a nagy uralkodó a nagy eszményeket saját birodalomépítő céljai szolgálatába állította, és a különböző erőket, így a titkos társasági élet egyes figuráit kijátszotta a katolikus egyház ellen, majd ha kellett, megfegyelmezte őket is. A szabadkőművességet gúnyolta és korlátozta. Volt oka rá, mert lassan hatalmi szférává kez-

dett változni, a demokratikus kultúra titkos társasági formája lett, amelynek hordozói kezdték magukat önálló erővé kinőni.

A titkos társasági paradigma a társadalom válasza: az abszolutizmus elől való menekülés és az ellentámadás igényei alakították ki. Az abszolutista állam ugyanis az élet minden terére ki akarta terjeszteni a befolyását, a kormányzati technika pedig a titkosságra épült. Ennek a kabinetpolitikának a tükörképeként is fejlődött ki a titkos társasági kultúra a maga különböző ágazataival. Ezek közül a legerősebb a szabadkőművesség volt, valamiféle oázis, ahol folyhatott a diskusszió.

Látszatra ellentmond a fentieknek az a tény, hogy a modern szabadkőművesség Angliában és Skóciában született. Ott, ahol már évtizedek – 1688 – óta működött az alkotmányos monarchia, amelyre a kontinens felvilágosult gondolkodói oly irigykedve néztek. Viszont abban a közegben meg a páholyok menedéket kínáltak a burzsoá romlottság ellenében, és a szabadkőművesek új világ építőinek érezhették magukat. A szabadkőműves elnevezés a középkori templomépítő céhektől származik, amelyek egyrészt igyekeztek őrizni mesterségük titkait, másrészt munkájukat különböző szimbolikus szertartások keretében végezték, hiszen amikor templomot emeltek, Isten házáat építették. A modern szabadkőművesek is úgy érezték és hirdették, hogy Istennek, a nagy Építésznek a művén munkálkodnak. Isten tökéletes világot teremtett, csak az ember erkölcsi tökéletesítésére van szükség, és ennek az esélye abban rejlik, hogy az ember képes a megigazulásra. „*A szabadkőművesség – vallotta a kortárs Supka Géza – lényegében erkölcsi rendszer, amelyet allegória fátyolába rejtettek és szimbólumokkal magyaráztak elődeink.*” Mert: „*A rítus ugyanis önmagában csak játék, de ez a mélyebben gondolkozó ember számára is értéket nyer, ha átszublímáljuk a szimbólumok beszédes világába*”³ – a gyakorlati élet alakításának igényével, miközben a ceremóniák központi eleme a titok volt. A titok látszólag üres fogalom, alapvetően a haladás hitére épített – már a fentiekben jelzett – világtörténet volt, új ontológia és új antropológia, tehát tudás. Megtisztító, erkölcsnemesítő tudás, ami minden eddigi tudásra épül. Pálóczi Horváth Adám, aki a FELFEDEZETT TITOK című regényében örökítette meg a titokhoz vezető beavatást, és kéziratot elmélkedéseiben Ádámtól Aquinói Szent Tamásig minden legendás vagy egykor élt kiválóságot feltüntetett a rend családfáján.⁴ A titok tehát a „bölcsség nagy mestereihez” tartozás élménye is. A titokkultusz vonzotta és ingerelte a kívülrállókat.

Nem véletlen, hogy 1800-ban Herder a hamburgi páholy alapszabályaiból hiányolta a próbákat. A magyar szabadkőművesek az alantas lelkiük, a kíváncsiak és fecsegők távol tartására egyébként nem hivatalos próbáknak is alávetették a jelentkezőket. Szabályosan provokáltak a testvérek, például hamiskártyázásra biztatták Beöthy Jánost, és azért vették fel, mert megtagadta, Podmaniczky Lászlótól perirat-hamisítást kértek, ő zavarában ráállt, mire nem is akarták felvenni, amíg többen ki nem álltak mellette. Ezt is Kazinczytól tudjuk, aki ezek után büszkén emlékezett: „*Soha kőműves nem fogá pártját a tilalmas dologban kőművesnek, és midőn kőműves és nem-kőműves keresse hivatalt, az igaz kőműves a nem-kőművesnek adta az elsőséget, s nem társának, ha tudniüllik a profánus inkább érdemlé az elővivést, mint amaz. Egyebet tenni összeesküvés volt volna a közjó ellen, s a kőműves ezt fogadta esküvésében, nem amaz.*” Így lehetett számára – mint egyik levelében írta – a szabadkőművesség „*a legtökéletesebb iskolája az emberi szívnek*” – és egyik műhelye a társadalmi reformoknak.

A szabadkőművesség Magyarországon az ország helyzetéből következően is nemzeti jelleget öltött. A Magyarországot és Erdélyt összefogó, az 1770-es években aztán kiépült páholyok többségét Draskovich János ezredes egyetlen obszervanciába egyesít-

tette, önálló szervezeti szabályzattal, „Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae” („A Magyarország koronája alatti provinciává egyesített Szabadság Szabadkőművességének alkotmány rendszere”) címmel. Nemcsak egyszerűen azért építettek ki az egész országra kiterjedő, független szervezetet, hogy az ausztriai páholyok alárendeltségéből kilépjenek. A magyarországi szabadkőművesség önállósodása mindenekelőtt az ország önállósága iránti igényt juttatta kifejezésre. De egyben a társadalmi reformvágyat is kifejezte, mert az alkotmány előjáróban azt is szóvá teszi, hogy azok, akik hivatalukat fel kellett adniuk mások hivatalvágya miatt, az új alkotmány által szabályozott szabadkőművességben akarják a közjót szolgálni. A magyar szabadkőművesség tehát egyúttal a társadalom önszervezése a főhatalommal szemben, a függetlenségi hagyomány tovább éltetése. Erősen hungarus jellegű mozgalom, amely az etnikai nemzetek fölött álló hazát szolgált, azok közös állama volt. Draskovich maga is horvát volt, és páholyainak többsége Horvátországban működött. A szabadkőműves alkotmány a polgári átalakulás indító programja: „*Rendünk fő célja, hogy egész Magyarország koronája alatt szerteszét olyan komoly, tisztességes és nemes szívű férfjaink legyenek, akik felkészültek arra, hogy mindent megtegyenek, amit az emberi nem java megkövetel*”, méghozzá „*a zsarnokság, a babona, a korlátlan hatalom*” ellenében.

A szabadkőművesség és a főhatalom összeütközése elkerülhetetlen volt, bár egyelőre az egymásrataltságot volt az erősebb. Az emlékező Kazinczy szerint Draskovich János „*tudta a hazai históriából, hogy nekünk magyaroknak minden szerencsétlenségünk onnan ered, hogy egyikünk a másikat a vallás miatt pusztította, s magunk ellen forgattuk fegyvereinket; mint ember pedig tudta, hogy vallásáról az ember senkinek másnak felelőssel nem tartozik, hanem Istennek és a maga lelkének; és hogy a meggyőződéshez az erőszaknak semmi köze. A Lóczy derekasan boldogult feltételében, s talán nem volt vármegye az országban, mely a maga jobb fejei által azzal összezsugorodásban nem állott, ahova annak jölvő világa nem sugárlott. Midőn József a maga Tolerantiale Edictumát kiadta, a Draskovics Lóczyja már elkészítette volt az elméletet, s amit Józsefrendelet, az a kőművesek gondolkodásához képest kevés is volt*”. Mindenesetre ennek az 1781-es toleranciarendelethez köszönhetően a protestánsok előtt is megnyíltak a hivatali pályák, amelyekről korábban a katolikus hegemonia elzárta őket. Kazinczy különböző felekezeteket egyesítő népiskolák tanfelügyelője lett a kassai kerületben. Ez az iskolatípus addig ismeretlen intézmény volt, de József halála után meg is szűnt.

Az uralkodó és a magyar szabadkőművesek meghasonlása az alkotmányossághoz való viszony miatt következett be. 1785-ben a Magyar Kancellária több száz oldalban határozottan kifejtette Ófelségének, hogy a reformokat csak alkotmányos úton lehet és tanácsos életbe léptetni. A munkálatokat a szabadkőműves Ürményi József és Pászthory Sándor dolgozta ki, Esterházy Ferenc kancellár pedig az emberszeretetről szóló szabadkőműves hitvallásnak is beillő felség-előterjesztéssel küldte fel: „*Ebben a pillanatban elfelejtkezem arról, hogy magyar vagyok – és helyes, méltányos és valamennyi közíró által elismert alapelvek érvényesítésére törekedve – világpolgárként fejtem ki gondolataimat*.” Ma elképzelhetetlen ez a szókimondás. A magyar szabadkőművesek azonban bízhattak II. József nyíltszívűségében és abban a szabadkőműves-szolidaritásban, amely az udvari hangadókat is jellemezte, ha éppen nem jelentették fel egymást. Mindenesetre II. József nagyságára is vall, hogy tűrte az ellenvéleményt, és a bécsi szabadkőművesekére is, hogy elfogadták a szabad diskussziót. Esterházy Ferencet az ausztriai illuminátus mozgalmat vezető író, Sonnenfels lapjában is meggyászolták,⁵ Mozart gyászindulóval búcsúzott tőle. Tudomásul vették, hogy más politikai irányt követ. Az egyik legfonto-

sabb bécsi szabadkőműves, a nemesérc-feldolgozási technikák kidolgozásáról híres Born Ignác viszonya viszont ennél bensőségesebb volt: őt érzelmi szálak is fűzték Magyarországhoz. 1786-ban így nyilatkozott Kazinczynak: „...*én Magyar, az az erdélyi vagyok, és szeretném mind hazámat, mind nemzetemet, ha idegen nem volnék is. A haza áldott föld, a nemzet tiszteletet érdemlő nemzet, mert megvan saját Geprägje*”. Born egyébként okozhatott némi gondot II. Józsefnek, mert miközben a Zur wahren Eintracht páholy élén állt, titokban illuminátus is lett,⁶ és az illuminátusok rendjét egyszerűen betiltották, aminek következtében a titkos társasági fekete mitológia középpontjába kerültek.

Az illuminátus rendet 1776. május 1-jén alapította Adam Weishaupt, ingolstadti egyetemi tanár, aki jezsuita mintákat követett, és célként tűzte ki a szabadkőművesség integrálását saját mozgalmának szervezetébe. A nagy kérdés az volt, hogy ki és miként érvényesíti a világ eleve adott harmóniáját a fokozatos és törvényszerű fejlődés során. Weishaupt szerint „*maga Isten ültette el a nemesebb és szebb emberi lelkekben a titkos társaságok iránti vágyat azért, hogy a többieket tökéletességre és boldogságra vezessék*”.⁷ Az illuminátusok ki akarták alakítani a titkos társasági kultúra elitjét, és sok szabadkőműves páholy csatlakozott hozzájuk. A császárt ingerelte is, hogy Weishaupt programként váltotta az európai vezetők felváltását az illuminátusokkal, az illuminátusok pedig Mozarta nehezítettek, mert A VARÁZSFUVOLA-ban kiénekelte a titkokat, és ezzel – a testvérek legnagyobb megdöbbenésére – profanizálta a titkozatoskodást. Ráadásul Sarastro alakját Bornról mintázta, bár a közönség II. Józsefet vélte felismerni benne, és az Éj Királynőjében Mária Teréziát, aki nem vette jó néven, hogy az ő férje is eljárt a páholyokba. Mint Kazinczy megjegyezte magának: „*M. Therésiának igen fonák ideáji voltak róla [mármint a szabadkőművességről – M. A.]. Szegény nagyasszonyt sokat gyötörtötte annak tudása, hogy az ő férje is kőműves.*”

Valójában mindenkinek csak „fonák ideái” lehettek a szabadkőművességről, és Mária Terézia megérezte a veszélyt. A felvilágosodás magyar politikusai a páholyokban tanulták meg a legnagyobb politikai erényt, a célszerű hallgatást. Kazinczy miskolci páholyának alapszabályai például egyenesen megtiltották a hit- és politikai vitákat. Az istentagadókat eleve kizárták, hangsúlyozva, „*hogy a hit és az erény minden igazi kőművesség alapja*”, az igaz szabadkőművesnek imádnia kell Istent, aki a legmagasabb építőmester és minden bölcsesség tára, az uralkodó az ő földi hasonmása, de Isten mindenkinek a bírója.⁸ Ez a kitétel egyben legitímálta azt, hogy a miskolci páholy egyik alapító tagja, Vay József az 1790-es évek utáni diétai ellenzék vezéré legyen. Ugyanakkor a budai páholynak is tagja volt a nagyon is találó Arisztidész néven. Hallgatag volt és megfontolt. Amikor Kazinczy 1825-ben egyik levelében visszatekintett az elmúlt negyed század diétáira, meg is jegyezte: „*Ez a nagy férjfiú kormányzá a diétánkat, s hallgatva. Most senki sincs még, aki különböző vélekedéseket egybe vonni tudná, mint ő.*” Az idő szépít, az 1800-as évek elején „Vay József képe alá” még a következőket idézte Liviusztól: „*Viri, cui ad summam auctoritatem nihil praeter sanam civium mentem defuit.*”⁹ („Férfi, akinek a legnagyobb befolyáshoz semmi sem hiányzott a polgárok józan eszén kívül.”) Kazinczy igazában sohasem került be a politikai élet világába, de hogy a szabadkőműves páholy mennyire az országos politika előszobája volt, mi sem érzékelteti jobban, mint az 1790-es diéta összetétele: követeinek jó egyharmada, 35 – Marczali Henrik szerint – „biztosan” szabadkőműves volt, sőt „valószínű”, hogy a követi kar fele.¹⁰ Az uralkodó szorongatott helyzetét a magyar politikai elit ki is tudta használni, amikor olyan törvényeket harcolt ki, amelyek az ország önállóságát jól körülbástyázták, és a diétai bizottmányokban megindulhatott a reformpolitika, pontosabban meg-

indulhatott volna, ha II. Lipót halála után a francia forradalomra való ellenhatásként a bürokratikus abszolutizmus és a rendi reakció nem köt erős szövetséget.

A szép remények időszakáról a nyilvánosság előtt már csak az 1804-ben magyarul is egészében kiadott VARÁZSFUVALA adott hírt,¹¹ de amiről aztán még egymás közt beszélgettek, az elszállt, hacsak egy-két óvatlan írástudó nem hagyott nyomot maga után. Például Ferenczy János, Révai Miklós egyik lelkes tanítványa, 1806 márciusának derekán így vallott naplójában: „*Ama híres darab: ZAUBERFLÖTE, tündérsíp mutatattott, sokat jelent ezen darabban az előforduló társaság, ennek tagjainak beszéltetésök és más szokásai a szabadkőműveseknek munkájok, amint Versegitől hallottam, Leopold halála után második Ferencet csalogatták társaságokba, de az együgyű fiú atyját sem ebben, sem másokban követni nem tudta, nem értette. Mostan ezen társaság boldogtalan Martinovits halála után igen megcsökkent, majd úgy jártunk, mint Második Ferdinánd alatt, aki a keresztény katolikus hitnek palástja alatt tiranizmusát jól elterjesztette.*” A további történeti elmélkedés eredménye költői kérdés Magyarországhoz: „*mire jutottál, mióta Ausztria Ház igáját viseled?*”¹²

Úgy látszik, Verseghy Ferenc többet fecsegett, mint Kazinczy, aki gondosan hallgatott, ha szabadkőművességről esett szó, vagy főképpen akkor, ha Martinovicsot hozták szóba, és beleborzongott volna abba, ha valaki a szabadkőművességet és a magyar jakobinus mozgalmat így összekapcsolja. Pedig korábban szókimondó volt. 1792-ben, Ferenc koronázásakor a templomban a „hasas papok” közé keveredett, velük a trónusig sodródott, és ott: „*Én nemcsak szóval el nem készülve, de végig sem gondolva, amit mondani akarok, német nyelven ezt mondám: »Felsőgednek idvezült atyja engemet hivatalomtól egyedül azon okból mozdíta el, mert mint protestáns katolikus iskolák körül nem szolgálhatok, de bizonyossá téve, hogy hivatalomtól véttem nélkül esvén el, első nyilással illendőleg fogok applicáltatni, s ennek jeléül esztendei fizetésemet ki is fizettetvén. Oly hivatalt kérek, melynek fizetése kisebb, mint azé volt, a nápolyi Szent Januarius veres pántlikájával és csillagával.*»”

Hivatalt már nem kapott Kazinczy, elkeseredésében megyegyűlésekre járt, több megyében is a sajtószabadság mellett szólalt fel. És bár rejtőzködésre hajlott mindig, olykor kitört, aztán csak emlékezett. Kétszer is leírta „*Egy bátor szavam az Abaujvármegyei gyűlésen Kassán, 1794*” című jelenetét. Az 1827-es változatba még saját akkori lelkiállapotát is beleszötte: „*Vitéz Imre, testvére Jánosnak, ki követje volt e megyének 1825. [-ben] is a diétán, 1793. lefordítá s kinyomtatata Kassán egy nyomorult firkrát e cím alatt A KŐMÍVESEK NEM JACOBINUSOK. Péter Szuhányi, exjesuita [...] egy hasonló érdemű munkát nyomtatata: A KŐMÍVESEK JACOBINUSOK; s a két munka szabadon forga kezekben. De mivel Szuhányi azt is beszélé, hogy II. Leopold császárnak halálát kőműveseknek lehet tulajdonítani – (Leopold maga is kőműves volt, s még Bécsben is buzgó kőműves, s a maga prágai koronázásakor ezeknek adá által nevelésül egy gyermeket) – s az udvar a Szuhányi állítását complimentumnak nem veheté,*” munkáját betiltotta. „*Amint a parancsolat felolvastaték, az imádkozni nagyon szerető Szent-Imrey Pál megszólala: Quidcumque demum dicamus, Latonii certe Jacobini sunt.*” (Azaz: „Bármit is mondunk, a kőművesek bizton jakobinusok.”) Erre „azzal a tüsszel, mellyel a jó mellett s a rossz ellen még most is (1827) lobogok, felkelék s szemeimet Bodenlósra szögezővén s feleletemet [...] e szókat mennydörgém: Civitatem miscere et reges sicario more tollere, non Latomorum est, sed Jesuitarum”. (Azaz: „Nem a szabadkőművesek, hanem a jezsuiták keltenek zavart az államban, és ők ölik meg orgyilkos módjára a királyokat.”) Fáy Mihály figyelmeztette, hogy ezt megtorolják. „*Ettől és az illyektől rettegtem én, midőn elfogattatám, mert mit vétettem különben?*”¹³

Tudjuk, vétett. Részt vett a jakobinus mozgalomban, amely az összeesküvés formáját öltötte. Részesei a titkos társasági kultúra és a reakció patológiájának estek áldozatai.

tul. A titkos társasági világ varázsa – a divaton és az okkultizmus iránti kíváncsiságon túlmenően – alapvetően abban rejlett, hogy a benne való részvétel új és vonzó kulturális és politikai életformát kínált. Ugyanakkor részben a polgári társadalom gyengeségének a terméke volt, amelynek még nem volt elég ereje a nyilvánosság biztosításához. Paradox módon éppen e gyengeség volt a titkos társasági mitológia életetője is. A mítoszok istenekről és félistenekről szóltak, istenített vagy démonizált emberekről. A titkosság viszont erőt sugallt. Amit az emberek nem tudtak megmagyarázni, azt titkos erőknek tulajdonították, és akik a mitológia vonzásába kerültek, a titkozatosságban már ennek az erőnek a forrását látták vagy érezték. Jellemző, hogy sokan azok közül, akik maguk is a szabadkőművességen keresztül kerültek a titkos társasági mitológia hatása alá, a jezsuita mítoszt is elfogadták: minden rosszban a titkos módszerekkel dolgozó jezsuiták ármánykodását látták, és a saját fegyvereikkel akartak ellenük harcolni. A titkos társasági kultúra így saját patológiájának is forrása lehetett, főleg miután divattá vált. *„Manapság bármely társadalmi rendből kevés olyan embert találunk, aki tudás- vagy tettvágyból, társasági élet kedveléséből vagy kíváncsiságból ne lett volna egy ideig ilyen titkos társaság tagja”* – írta 1788-ban az illuminátus Adolf Knigge az emberekkel való bánásmódról szóló kézikönyvében.

II. József utódja, Lipót maga is bejáratos volt a titkos társasági világba. Az innen vett mintára titkos propagandaközpontot szervezett, hogy reformpolitikája érdekében a lakosság egyes rétegeit szembefordítva egymással, célszerűen ki tudja játszani azokat egymás ellen. Martinovics is így került közel hozzá. Először a köznemességet tüzelte röpiratban az arisztokrácia és a klérus ellen, majd belépett Lipót titkos társaságába, és itt azt a feladatot kapta, hogy a parasztmozgalmakat szítsa a nemesség ellen. A császár bizalmasának és munkatársának hitte magát, de saját jelentőségét némi önmisztifikációval is fokozni próbálta. Láta, hogy fölötteseit izgatják az illuminátusok, ezért úgy adta ki magát, mint aki azok világába is beépült. Jelentéseiben az illuminátusok, a szabadkőművesek és a jezsuiták – egész kontinenst behálózó – borzalmas összeesküvéseivel ijesztgette a hatalmat, majd azzal nyugtatta meg, hogy Magyarországon sikerült őket megnyernie Ófelsége számára. Aztán a bécsi illuminátusvilág titkait is feltárta. Jellemző, hogy egyik jelentésében a cseh kancellária tisztségviselőinek nevét egyszerűen átmásolta a veszélyes illuminátusok listájára. Kérdés: annyira beleélte magát a besúgó-szómágiába, hogy elvesztette az önkontrollt, vagy felettesei hiszékenységében bízott? A pesti rendőrfőnökből bízhatott, mert az „isten embernek” minősítette őt, méghozzá Lipót császárhoz intézett feljegyzésében.

Lipót nem hitt el mindent besúgóinak, de annyi bizonyos, hogy amíg élt, Martinovics azt írta, amit fölöttesei hallani akartak; a császár halála után viszont már ő akarta meghatározni, hogy mit akarjanak hallani.¹⁴ Főgazdája elhunytával azonban egyszerű besúgó lehetett csak. Továbbra is húzott némi kegydíjat, szolgálatait külön is jutalmazták, apáti címmel is kitüntették, de egyre inkább kegyvesztettnek és mellőzöttnek érezte magát. Szorgosan jelentett a demokraták veszélyes szándékairól, forradalmi és köztársasági terveikről. Uralkodóellenes merénylettekkel riogatta az udvart, és hosszasan ecsetelte az elégedetlen közhangulatot, sőt még Ófelsége alkalmatlanságát is az uralkodásra. Valójában saját rendszerkritikáját adta elő, és saját véleményét is a feljelentettek szájába adta. A korábbi reformpolitika folytatását javasolta. Ezentúl külpolitikai tanácsokkal is szolgált, mindenekelőtt azzal, hogy ismerjék el a forradalmi Franciaországot, amely akkor még alkotmányos királyság volt. A francia Gorani nevében nyílt levelet írt Ófelsége ellen. 1793 nyarán ugyanis – látva a francia forradalom sike-

reit – elfordult az uralkodótól. Ezért a magyar reformnemességben keresett szövetségest, az uralkodó ellen írt röpiratot, és a nemesség kiirtásának szándékával vádolta a Habsburg-házat. Arra készült, hogy összehívják a diétát, és ott nagy szerep vár rá. A felvilágosodott rendiség szellemében alkotmánytervet is készített. De a diéta elmaradt, az érvényesülésnek egyetlen lehetősége állt még nyitva: a titkos társasági élet.

Martinovics szervezkedett, fontoskodott, de nem ő teremtette a titkos társasági mozgalmat, hanem az őt, amennyiben mozgásteret biztosított számára, a mozgalom pedig az abszolutista és rendi reakcióra adott válaszként bontakozott ki. A politizáló demokratikus titkos társasági kultúra színterei közben némileg megváltoztak. Mert a radikálisabban gondolkodók nagy része már nem a páholyokban politizált, hanem az időközben megalakuló olvasóegyletekben, a besúgójelentések szerint: a klubokban. A klub jellegzetes francia jelenség. A forradalom előtt Franciaország „hatalmas páholy” volt.¹⁵ A forradalomból születő államhatalom és új nyilvánosság azonban egyre kevésbé tűrhette a titkos társasági kultúrát, a páholy demokratizmusa ellentmondott az állami politikai szintre emelt antiarisztokratizmusnak is. A szabadkőművesek mindenütt ott voltak, de a szervezet számára nem volt hely. Napóleon viszont integrálni tudta a szabadkőművességet saját világhatalmi törekvéseibe. Egyébként az illuminátusok a forradalom előtt eltűntek a színről. Maga Knigge úgy nyilatkozott, hogy a legmagasabb fokú illuminátusok kötelessége az uralkodókat és a népeket figyelmessé tenni a világ-reformátorok veszélyes elveire, mert most a szabadság és egyenlőség örve alatt békés polgárokat lázítanak.¹⁶

A titkos társasági kultúra éppen titkossága miatt hívta ki maga ellen a sorsot. Mirabeau 1776-ban az illuminátusokéhoz hasonló programot dolgozott ki, azt fejtve ki benne, hogy miként lehet a szabadkőművességet olyan politikai gépezetté alakítani, amely valójában a majd tizenhárom év múlva bekövetkező forradalom céljaihoz hasonlókat próbált volna megvalósítani. Aztán ugyanez a Mirabeau 1788-ban tüzet okádott a szabadkőművesség ellen, ingerülten hangoztatva, hogy jezsuita mintára jött létre Angliában – ahol egyébként nemhogy jezsuiták nem működtek, de maga a katolikus vallás sem volt egyenjogú felekezet. A helyzet iróniája abban rejlik, hogy a francia forradalom közbeszédének egyik műhelye valóban a szabadkőműves páholyvilág volt, de a forradalom kitörése után a titkos társasági világ szinte eltűnt, és a páholyok szerepét a klubok vették át. Csak legenda az, hogy a forradalom a szabadkőművesség műve. De a legendát a szabadkőművesek maguk is élesztették olykor. Kazinczy fel is jegyezte, hogy Vay Miklós az 1790-es években meglátogatta Klopstockot, aki a forradalmak „*úgy nézete, mint az emberiség triumphusát*”, és „*Párisba utazott ezt látni*”. Erről beszélgetett a magyar utazó és a német költő. „*Ki hitte volna, mondá talán Vay, hogy ez a frivolus nemzet ily energiát mutathasson? Nekem Condorcet azt mondá, felele Klopstock, hogy ő nem a legrégebbiek közül való azon társaságban, mely ezt készítette, és mégis 22 esztendeje, hogy benne van. Ezt – emlékezett Kazinczy – én Vaytól vettem önmagától. Ezt vetem hozzá: ki hihette volna ezen elpulyult és elpuhult nemzettől, hogy közötté 22 esztendeig is titok lehessen az ily igyekezet!*”

A magyar helyzet iróniája, hogy a magyar jakobinusok a titok mindenhatóságában hittek, és aztán sok mindent elmondtak, mint azok a csínytevő gyerekek, akiknek őszinteségükért bűnbocsánatot ígérnek. Martinovics a kétlépcsős forradalmat irányítani hivatott kettős szervezetet „*a felvilágosodás és az illuminizmus kivonatának*” állította be, éppen Szentmarjay Ferenc előtt, aki először visszariadt a „*ravasz család*”-tól, de aztán magával ragadta a főszervezők közé saját – mint később ő maga vallotta – „*tapasz-*

talatlan kíváncsisága” és Martinovics személyes varázsa. A szervezkedés „naiv módja” tetszett Hajnóczynak is, az, ahogy „a felvételi szabályokban” egyszerre rejte és mégis nyilvánvalóan körülírták, hogy miként szervez be minden egyes tag két új tagot, és így majd ezrekre dagasztják a tagok számát, anélkül, hogy ezek ismernék egymást. És ha majd 200 000 főre rúg a tagok száma, kiobbantják a forradalmat, természetesen Robespierre beleegyezésével.

A játékosösztön feltámadása – a titok kultusza – elnyomta az aggodalmakat, a titkos társasági élet komolysága és komolytalansága egyszerre érvényesülhetett. Sokan ez utóbbira hivatkoztak, amikor bíróság elé kerültek. Arról természetesen hallgattak, hogy a történelem játékoságában bíztak, és pedig abban, hogy a francia seregek olyan közelbe kerülnek, hogy nemcsak meg lehet kísérteni, hanem végre is kell hajtani a rendszerváltoztatást. Végzetes naivitás? Hiszen a perben többen is elmondták, hogy Magyarországon nincs lehetőség a forradalomra. Csakhogy a tömegek lázadásától mégis lehetett tartani. 1784-ben Erdélyben robbant ki parasztfelkelés, és ennek óriási visszhangja volt egész Európában. Mert mindenki a maga módján próbálta kihasználni, ki a nemesség, ki az uralkodó ellen. A magyar nemesség a parasztfelkelés rémével igyekezett mozgósítani. Lipót később a parasztokat lázította ügynökeivel. Most pedig felvillant a kérdés: mi lesz, ha közelednek a francia seregek? Mit tesz a már innen-onnan ingerelt parasztság? Fessler Ignác Aurél nem nagyon szerette Martinovicsot, de úgy vélte, hogy egykori barátja összeesküvésével „*a szülési fájdalmakat saját hazája számára enyhíteni akarta, ahol az adott viszonyok között fájdalmasabbak és rombolóbbak lettek volna, mert Magyarországon a közember szellemi és érzelmi műveltsége, jogfelfogása mélyen alatta állt, mint a francia köznépé*”.¹⁷ A szakirodalom ezt a helyzetértékelést nem szokta mérlegelni. A vádlottak sem vallottak ilyesmiről. De azt nyilván kezdeti naivitásukban is felismerték, hogy ha ilyesmit elmondanak, akkor a felségsértés vádjá igazolódik. Szentmarjay vallomásában önmentésnek állította be a mozgalmat, mert az „alternatíva” nem volt más, mint: „*vagy anarchiába fulladni, vagy orosz vagy török megszállás*”.

Vizsont ha a franciák bejöttek volna Magyarországra, Martinovics – felmutatva francia kátéját – elmondhatta volna, hogy franciább a franciáknál. A kátéban pedig benne voltak azok a hívószavak, amelyek láttán és hallatán megdobbant a felvilágosodás jegyében tájékozódó ember szíve. Az általános jellegű, hitvallásszerű tételek mögött azonban racionális és valóságra tekintő számvetések húzódtak meg. Martinovics nem egyszerűen a forradalom kéméletlen mechanikáját próbálta előre programozni a két társasággal, hanem a maga módján a forradalom megszelídítését is valamiféle egyensúlyi állapot kialakításával képzelte el, természetesen bízva abban, hogy bármiképpen is alakul a történelem, ő maga a felszínen marad.

Martinovicsnak két arca van, a jakobinus mellett a lipóti intrikus-politikus játékmesteré. Ő és Laczkovics a per folyamán úgy állították be magukat, mint a Reformatio Leopoldina folytatói, és ez nem csak az önvédelem ködösítő reflexe volt. Ugyanakkor „A Magyarországi Reformátorok Titkos Társaságának Kátéja”-ban elmarasztalta Lipótot, mint aki „*machiavellizmusával és csábításaival, megvesztegetésével a diétát kijátszotta*”. Amikor Lipótot szolgálta, akkor csodálta, most Leopoldus Machiavellusnak nevezte. De most is – mondhatnánk Ignatius Machiavellusként – követte, hiszen saját machiavellizmusával csábított. Vizsont nem kétséges, hogy amikor az összeesküvés méreteit és jelentőségét eltúlozta, akkor erőt akart felmutatni abban a hiszemben, hogy így kegyelmet nyerhet társainak és jó állást magának.

Kazinczy először tagadott, aztán amikor elé tették az őt beszerző Szulyovszky Menyhért vallomását, ő is beszélt. Szerencséjére nem fedett fel mindent bírái előtt, viszont éppen eleget mondott ahhoz, hogy felingerelje őket, akik azután nem is tetteiért ítélték halálra, hanem erkölcsi bátorsága miatt. Őszintén vallotta meg, hogy „*a barátság és virtus szép tévedése*” vezette a társasági mozgalomba. Viszont Hajnóczy Józsefet nem tagadta meg. Úgy nyilatkozott, hogy „*jobb embert és becsületesebb férfit*” nála nem ismert, és bölcsen hallgatott barátja forradalom iránti odaadásáról. És Szulyovszky sem hazudott, amikor arról vallott, hogy Kazinczyt csak Hajnóczyra való többszörös hivatkozással tudta beszervezni, mert miután elolvasta a „Reformátorok Kátéjáj”-t, így fakadt ki: „*Isten mentse azt, akinél megtalálják*” azt a „*szerfölött lázító írást*”.

1794-ben a félelmet és a szorongást két szabadműves jellemvonás ellensúlyozta: a barátság és a virtus. Miután a Szabadság-rend alkotmánya leszögezte, hogy „*a mi rendünk az egyetlen testület, amelytől az üldözött és majdnem mindenütt eltagított emberiség egyedül várhat segítséget*”, e követelmény után a második helyre a barátság ápolását állította. Ez a barátság a lelkek kölcsönös és önkéntes egyetértésében rejlik, mely barátságnál nincs „*édesebb élvezet*”. Az alkotmány végül így zárul: „*Virtus non territa monstris*” (azaz: „A virtus nem fél a szörnyektől”).

A barátság Kazinczy számára is értékteremtő közösség. „*Legfőbb gyönyörűségemet a barátságban találok*” – vallotta még 1782-ben. A fogságból pedig anyjának is megírta: „*a virtus érzései által elragadtatva hibáztam*”. Martinovics, aki a fogságból bátyjához intézett levelében is hazudozott (például azt, hogy a francia nemzetgyűlés állampolgársággal tüntette ki, továbbá, hogy a béketárgyalások az ő műve), igazat állított viszont akkor, amikor azt írta, hogy „minden erényes embert” be akart szervezni. Sigray Jakab pedig azzal az ötlettel állt elő, hogy a beszerzési útmutatásba francia maximáknak álcázzák a toborzótechnikát, például ilyenbe: „*Boldog az, aki avval dicsekedhet, hogy két embert vezetett vissza az erényhez.*” Az erény így lett egyben csapda is. Szentmarjay például a virtusra hivatkozva oszlatta el Kazinczynak a szervezkedéssel és programjával kapcsolatos kételyeit: „*...miként hiheti, hogy olyan férfiak, akiknek a virtus a kötelessége, igaztalan dolgot akarnának?*” Legalábbis ezt vallotta Kazinczy. Bírái sem vonták kétségbe a vallomás őszinteségét, még ingerelhetette is őket, ezért az ítéletben is megemlégtették a vallomásból a „*barátság és virtus tévedése*”-t – természetesen jelző nélkül. Különös játéka a sorsnak, hogy a halálra ítélt Kazinczy még némi vigaszt lelhetett abban, hogy 1795 végén adták elő az ő drámafordítását, a LANASSÁ-t,¹⁸ amelyben a fő brámán kérdésére, hogy „*ki szabadított fel tégedet hitünknek s hazánknak szokásait ítélgetni?*”, a kis brámán még odavághatta: „*Az igazság elfojthatatlan érzése és az emberiség.*”¹⁹

Viszont az sem kétséges, hogy a fogságban és utána Kazinczy őszintén vezetelt. „*Az én esetem megtévedés*” – nyilatkozta később. És félt, nem szívesen szólt arról, ami 1794-ben történt, viszont nem hazudott. Amikor Szirmay Antal 1809–10-ben megírta a magyar jakobinusok – hivatalos ízléshez igazodó – történetét, és elkészülte után röviddel a mű eljutott Kazinczyhoz, ő a kézirat egyes állításaihoz észrevételeket fűzött,²⁰ többek között a következőt: „*Faj úgy az emberiségnek, ha történetei aszerint jegyeztetnének fel, mint ez, mert akkor a történet nem volna más, mint akart és nem akart hazugságok szövedéke. [...] De az olvasó ne várja tőlem, hogy mindent elmondjak, amit tudok. Azt fogadom, hogy hazudni nem fogok.*” Azt viszont már nem tagadta, hogy Hajnóczy „*a francia revolúcióban élt lelkestől-testestől*”. Kossuth Lajos is hiába próbálta faggatni, látnia kellett, hogy a széphalmi mester „*nem szeretett e dolgokról beszélni, hanem, ha mi keveset szólt, Martinovicsról*

mindig nagy tisztelettel szólt”.²¹ Márpedig haragudott Martinovicsra. Amikor 1810-ben Jankovics Ferencnek önéletrajza készítéséről számolt be, akkor életstratégiájáról is vallott: „*Osztán én itt azt a vigyázást fogom követni, amit beszéléseimben szoktam: a szenvedés történiáját szabadon s nagytás nélkül hirdetem, de a legoktalanabb cselekedet felől, mely valaha emberi főbe, legalább magyaréba férhetett, hallgatni szoktam, s hallgatni is fogok. Egy immorális, bosszút lihegő, tudományos, de eszetelen pap egy heves, de széplelkű s magát a régi Görögország és Róma korába visszaálmódolni szerető Hajnóczyt elvakította, elámította, megcsalta, s véle együtt oly sok ártatlan, semmi tilalmasat nem is akaró, nem hogy cselekvő leve egész éltére szerencsétlen. Reményilem, hogy maga ez az írás az én kezemből eredve, nem most, de egy-két s több század múlva, maradéknak becsesebb lészen.*”

Szirmay Antal olvasásakor is megjegyezte, hogy Martinovics „*karakter nélkül való, megromlott ember*”, de kifejezetten ingerelte, hogy Szirmay műveletlennek nevezte a nagy összeesküvőt. Ugyanakkor taszította Martinovics libertinizmusa. Fel is idézte találkozását Martinovicssal. Erre 1789-ben került sor, apósánál, és Fessler is jelen volt. Kazinczy, aki akkor tanfelügyelő volt, elmesélte, hogy egy pap miként próbált túljárni az eszén. Mire Martinovics olyan tanácsot adott, amely bevált volna, „*de csúnya volt*”, és Kazinczy el is utasította. Viszont Szirmayval szemben hangsúlyozta, hogy „*ha Martinovics rossz volt is, a feje bizonyosan jó volt, s nemcsak talentoma volt, hanem tudománya is*”. Még utólag is elborzadt azon, ahogy a halálraítélt hol megtagadta Istent, hol a keresztet csókolgatta. Amikor azt olvasta Szirmaynál, hogy az összeesküvés terve abban állt, miszerint az augusztusi pesti vásár napján kiszabadítanak 1500 francia foglyot, majd velük elfoglalják Budát, és miután a plebszt is mozgósították, felégetik a gazdagok és előkelők házait, akkor ennek a hazugságnak még szinte hitelt is adott: „*Egy olyan istentelen embertől, mint Martinovics és egy olyan exaltált főtől, mint a Laczkovicsé, lehet ugyan várni még efféléit is. De én ugyan ezeket itt hallom és olvasom legelőször.*” Mégis, általában védelmezte Martinovicsot, ha támadták. Amikor Fesslernek A MAGYAROK TÖRTÉNETE című könyvét olvasta, és kimásolta az idevágó részt, akkor a tudós püspöknek azt a megjegyzését, hogy Martinovicsot cselekvésében olyan mozgatórugók irányították, mint Sullát és Catilinát, így kommentálta: „*Fessler ismerte-e Martinovics tette rugóit, s honnan tudja, hogy azok egyek voltak a Sylla és Catilina indító okaival? Minden revolutionarius Sulla és Catilina-e? Az vala-e Júnusz és Marcus Brutusz? Martinovics nem vala erkölcsös ember, de Leopold is ismer-te az érdemet, mint Fessler, s talán inkább mint Fessler, s Leopold M. felől nem úgy ítélte mint Fessler.*”²² Tegyük hozzá, Kazinczynak Fessler sem nyerte meg a rokonszenvét, amikor együtt voltak 1789-ben. Fessler pedig említett művében külön kiemelte, hogy Martinovics francia győzelemre számított, és a rend összeomlásával járó káoszt és a tömegindulatok elszabadulását akarta megelőzni. Alapvetően viszont az volt a véleménye, hogy az embereket nem lehet új alkotmány bevezetésével megváltoztatni, hanem csak neveléssel. Érdekes, Kazinczy írásban megállta, hogy ne menjen tovább Martinovics és a „*jakobinus*” mozgalom jellemzésében. Ugyanakkor „*szálló papírszeletké*”-re sok mindent feljegyzett, hagyatékában hemzsegnek a „*rövid jegyzések*”, amelyek alapján utólag összeállította a FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-t,²³ irodalmunk klasszikussá vált alkotását – noha az jobb is lehetett volna, mert mélyen igaza van Vargha Balázsnak: „*Odavetett jegyzetei egy meg nem alkotott remekké állnak össze.*”²⁴ Hát még ha leírta volna azt is, amit olykor elmondott.

1828 márciusában azonban Pesten barátai – Szemere Pál, Guzmics Izidór, Bitnicz Lajos, Pázmándi Horváth Endre – társaságában kissé kitombolta magát, amikor – Bitnicz naplója szerint – „*az öreg, de tüzes*” széphalmi mester „*a németek ellen egyre bosszú-*

ságát s anyjának a mondását: »jó ember a német, jó, csak akasszák föl!« emlegetvén, különféle tárgyakról beszélt, névszerint Hajnóczy barátjáról, ki II. Leopold alatt fődirektorrá lett, e fejedelemnél volt tulajdon audienciájáról, Hajnóczy behatásáról Robespierre elvesztére, továbbá Martinovics és Fessler professzorokról, az elsőt fekete lelkű embernek festette. Különös volt, hogy sem most, sem egyéb ily alkalommal, soha nem beszélt saját fogságáról, sőt azonnal félbeszakította a beszédet, ha arról kellene szólnia”.²⁵ Márpedig – láttuk – Jankovichnak éppen azt ígérte, hogy fogságáról vall, és a mozgalomról hallgat. Meg is írta fogsága naplóját, viszont a mozgalom történetét soha, holott a Robespierre-re való – számunkra rejtélyes – utalás azt jelzi, hogy tudott titkokat, tudott a mozgalom vélt vagy valóságos francia kapcsolatairól, a róluk szóló mendemondákról.²⁶ Egyébként Kazinczy a mozgalom posztjakobinus magyar folklórjában – éppen Szentmarjay szerint – „önfejtű, ügyetlen, gyakran gyermekes, de jellemes, a tettnek embere, mint író fontos”.²⁷ Kár, hogy ezekről a hajdani dolgokról kevesebbet írt, mint amit tudott. Sőt, nemcsak hallgatott, de olykor még némileg félre is akarta vezetni az utókort. „Mese az – írta 1824-ban Toldy Ferencnek –, hogy nálunk is vannak társai a külföldi cimborának, és gonosz céllal hintegetett vád; mese volt, amint ugyan hiszem, 1794-ben is. Férfihetne-e magyarnak a szívébe az a veszedelmes bolondság, hogy ő egyéb legyen, mint aminek lennie kell? Sok van, ami kíván javítást, de hiszem, hogy azt a diéta is kívánná s már 1790. a maga elaborátumai által.”

A hallgatás jegyében tartózkodott attól, hogy megjegyzést fűzzön Berzeviczy Gergely névtelenül kiadott A MAGYARORSZÁGI FELSÉGSÉRTÉSI PER című német röpiratához, pedig lemásolta, és annyit még megjegyzett a végén: „Leírám Pesten Nov. 19-kén 1828. Nyomatvány után.”²⁸ Három hét múlva ugyancsak Pesten egy társaságban kérdezték fogságáról Kazinczyt, aki megint csak elmondhatta magáról, hogy „szólottam szabadon, de nem gondatlanul”. Erről azt jegyezte fel, hogy ebben a társaságban egy „káplán azt beszélé, hogy bizonyos plébánustól tudja, ki Martinovics degradációján Kondé püspöknek asszisztált, hogy midőn Martinovicsnak ez olvastatott fel in obversum legum humanarum [az emberi törvények ellen], igenelve hajtogatta fejét a föld felé, de erre et legum divinarum [és az isteni törvények ellen] a fejét tagadozva csóválta, de minden szó nélkül. Kapit. Novák nekem azt mondá, hogy midőn Kondé ezen degradáció alkalmával neki ezt olvasta fel: Vobis ergo Judices hominem hunc qui conspiravit contra regem et patriam [Nektek tehát bírák átadom ezt az embert, aki összeesküvést szőtt a király és a haza ellen], Martinovics ezt kiáltá igen hangosan: Non est verum, contra patriam non, sed contra regem [Nem igaz, nem a haza, hanem a király ellen]. Novák nem vala hazug, s ezt nekem a degradáció után 3 holnappal mondá, s az itt elmondott szavakkal”.²⁹ És évtizedek távolából Kazinczy talán már nem is tartotta annyira csábítóknak Martinovicsot, mint amikor Jankovichnak jellemezte őt. Sőt, amikor Szirmayt olvasta, mélyebben elgondolkozott a fejleményeken. Hajnóczyt most már nem a csábító vitte lépre, hanem forradalmisága. Megítélése szerint ugyanis Hajnóczy akkor is a francia forradalomban „élt volna, ha nem egy aszódi lutheránus papocskának fia volt volna, hanem herceg Esterháznak vagy Illyésháznak hívták volna is. Legyünk igazságosak és valljuk meg, hogy a revolucionális ideák ragadó nyavalyák, melyektől még az is megszállattatik, aki általa vesz, mindent elveszt”.³⁰ Kazinczy felidézte azt is, hogy Martinovics az ítéletet szentesítő királyi döntés hallatán „hatalmas, kevély beszédet tartott a bírákhoz, amelyben megvallá, hogy ő és legfeljebb Hajnóczy megérdemlették a halált”. Amikor eltűnődött a fejleményeken, akkor nyilván a saját esete is felöltött emlékezetében, de az utókornak szánt, jól kimunkált írásaiban nem tért ki rá. Mégis állandóan a határán volt a vallomásnak. Például saját maga számára írt feljegyzésében kellő humorral számolt be arról, hogy nagybátyja, Kazinczy András 1760-ban annak rend-

je és módja szerint alaposan berúgott az újhelyi paulinosoknál, amikor pedig egy pap részegen felvitte a pincéből, és menet egy mártír pap képére mutatva megkérdezte, hogy „*kész volna a vallásért meghalni?*” „*Én, mondá K., [...] csak három botot sem!*” Mire Kazinczy Ferencben megszólalt az egykori összeesküvő: „*A szó még nincs felejtve. Azért veszni néha bolondság, néha kötelesség, sőt öröm. Az idő választja el.*”³¹ A FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-ban pedig Martinovics büszke szavait úgy idézte fel, mintha maga is ott lett volna a degradáción, és nem Novák kapitánytól hallotta volna a történeteket.

Egykori összeesküvő- és fogolytársáról, Verseghy Ferencről viszont nem nyilatkozott különösebb tisztelettel, sőt inkább lekezelően. Szirmay munkájához fűzött megjegyzéseiben élvezettel, a gonoszok örömeivel írta le előnytelen külsőjét: „*...magas ember volt, s nem páfok, nem pohos ugyan, de nagy testű, alfelet szélesebbet látni alig lehet. A katonák ezt, nem tanulhatván meg annyi rabnak nevét, a kövér seggű papnak nevezték el.*” Ábrázátán „*néhány nagy bibircsó*”. Emellett: „*Pajzán papocska volt és katonai káplán korában megtanulta, mint kell bánni az asszonyokkal.*” Viszont: „*Nem kevés jót tett írásai s élete által.*” De ennek megörökítését másra hagyta Kazinczy. Nem írta meg, hogy fogolytársa Hajnóczy kérésére lefordította a Marseillaise-t. Talán sértette, hogy Verseghyt az összeesküvés több részletébe beavatták, mint őt. A FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-ban nem ismert kegyelmet. A PÁLYÁM EMLÉKEZETÉ-ben mélyen elítélte azt, ahogy nyelvtanával Verseghy rögzíteni akarta a nyelvi normát, és „*a legtisztálatlanabb magyar beszédben, melyet valaha fül hallott, ő hirdeté ki a tiszta magyarság törvényeit*”. Kemény szavakkal marasztalta el ugyanezért GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ című költeményében is. Ugyanakkor kifejezetten helytelenítette az indulatot, amellyel Révai Miklós tanítványai támadtak Verseghyre, holott ő maga is a nyílt viták híve volt.

Ami viszont Verseghy emberi magatartását illeti, a FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-ban arra emlékezett, hogy „*ez a rossz ember szörnyű alacsonyosságokkal vitte szerencsétlen esetét, sírt, nyivákkolt, szent énekecskéket énekelgete*”, aztán amikor 1795. június 1-jén együtt várták halálos ítéletük kihirdetését, akkor „*egész testében reszkete, mint a nyárfa levél*”. Amikor együtt jöttek ki az ítélethirdetés után, Kazinczy – aki természetesen bátran viselkedett – feltett neki egy olyan kínos kérdést, amelybe az idealizált Hajnóczy bírálata is belefoglalta, hogy a végén Verseghyn üssön: „*De mond csak, mondám, micsoda ember vala az a Hajnóczy, hogy a hozzá írt leveleim közül nekem kettőt improcessuáltak? Őtet 1794. augusztus 16. fogták el, Martinovicsot augusztus elsőjén. Miért nem égeté el a leveleket? – Mi gondom nekem azokra, mondá Verseghy; én csak annak örülök, hogy most már jó ízzel ehetem. – Nem hiába vagy pap, felelék, csudálkozva, hogy még a fogságban is hasa volt Istene.*” – Csakhogy ez a kép azért torz, mert bár lehet, hogy szó szerint minden így történt, mégsem teljes. Kazinczy nem említett egy-két fontos részletet, mindenekelőtt azt, hogy bár a börtönben is vitatkoztak nyelvi kérdésekről, szabadulásuk után is még néhány évig barátjának vallotta, és a barátságnak szép emlékei maradtak fenn. Ezeket az emlékeket Kazinczy Ferenc egy ideig gondosan őrizte, sőt ápolta, viszont amikor fogsága naplóját készítette, akkor már egyszerűen hallgatással mellőzte őket, talán azért, mert valóban elfelejtkezett róluk, vagy éppen ellenkezőleg, nagyon is éltek benne, de már annyi rosszat feltételezett Verseghyről, hogy maga szégyellte az egykori jó viszonyt és annak szép emlékeit.

Kazinczy megőrizte például barátja néhány versét és nyelvtani okfejtését, és a papírlap másik oldalára megjegyezte, hogy „*...Verseghy Ferenc rabtársam írta budai fogságunkban 1795. júliusban. Ezen papírosba volt bekötve Geschichte der Kunst von Winkelmann, s Verseghy a könyvet tőlem vette kölcsön. Már ekkor vala tintánk, nem engedelemből, hanem a katona tisztek kedvezéséből. Írom ezt Széphalmon, novemb. 15d 1820*”.³² A nyelvtani eszme-

futtatást még le is másolta magának, de előtte megörökített egy kis epizódot, amit hiába keresünk a FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-ban: „*A katonatisztek erántunk sok kedvezéssel voltak, a többek között azzal is, hogy a gárdák casernjében tartatván fogva, mely közben el vala rekesztve, megengedék, hogy olykor Szlávy György és Verseghy fogolytársunkhoz által mehessenek. Verseghy grammatikázott, s zacskóban tartotta lexikonja papírosszeleteit. Batsányi is köztünk vala egy ideig (tovább Kufsteinba vitetett) s mi közlénk ott egymással grammatikai vélekedéseinket. Verseghy engem el akara vonni a cs festésétől, mellyel én a nem komponált szókbán a tsch hangját megjegyezni, a régi példák és a természet után elkezdtem volt. Most ő is cseista. Ami itt következik, azt Verseghy az én Winkelmannom táblájára írta.*” És ebből kiemeljük azt, amit az *ë* betűről megjegyzett: „...*az e és é között valóságos media az ë. Ez talán az ö vocalisból származhatott az újabb üdőkben*”. Kazinczy egyébként az *ë* betűt elvetette: „*Különbséget e sok e hangok között a legkényesbb fül sem érez, s a legkényesbb ajak is mind egy hangzással ejti, s újítások szükségtelen és haszontalan, és így sikertelen is marad.*” – Erről az *ë* betűről is még nyilván vitatkozhattak. Verseghy ugyanis rendületlenül írta verseit, méghozzá az *Uránia* egyik kötetébe, ott, ahol volt valami üres hely, és ezek egy része Kazinczyhoz is eljutott. Barátjával, Szén Antallal másoltak belőlük. Mert Budán „*tintát, papírosat kapánk. Én már hajnalban talpon valék s dolgoztam. Így gyűltek össze azok, amiket e kötetbe téteték.*” Írta ezt 1821-ben a BUDAI PAPIROSAIM című szép kötésű kötet előszavaként, kemény intéssel: „*Kérem gyermekeimet, hogy ezt szerencsétlenségem emlékezetére tegyék be családi leveleink ládájába.*”

Verseghy versei alapvetően jó társaságba kerültek, mert az említett kötetben találjuk Kazinczy Wieland-, Byron-, Goethe- és Metastasio-fordításait. Ez utóbbi a TITUS KEGYELMESSÉGE, melynek címadó hőse megbocsát másnak és magának. A fordítás 1795 júniusában készült, és augusztus derekán Kazinczy – nem minden célzat nélkül – megküldte Barco tábornoknak, aki – az író 1803-as bejegyzése szerint – továbbította azt a Helytartótanácsnak. Ennek megbízásából Almásy Pál el is olvasta, jónak is tartotta, de „*a Játészó Társaság meg nem kapta*”. A foglyok viszont a VARÁZSFUVOLA-ra emlékezve vigasztalhatták magukat, és Verseghy már elő is állt a fordítással.³³ Július 21-én Batsányi János a maga kezével írta a Kazinczy által készített, megőrzött, majd kötetbe kötött árkusra a Papagónának szóló szabadkőműves figyelmeztetést:

„*Ne hajts az Asszonyok szavára*
Legfőbb törvényt itt ez tégyn!
Intvén sok bölts 's nagy embér kára,
Hogy más böltsébb 's nagyobb légyn: –
El-hagyva esdéklett az égre;
De bár mint sírt, bár mit tève,
Hűsége' vártt jutalma végre
Kínos halál 's szégyèn leve!
Batsányi”³⁴

Július 22-én Kazinczy Verseghytől egy nyolcadrét nagyságú papírlapot kapott, rajta két strófával, amelyek VARÁZSFUVOLA-ciklusának részét alkotják, és amelyekből az adott helyzetben biztatás és vigasz mellett némi fekete humor is áradt, hiszen az első dal arra utalhat, hogy valami nagy balfogást követtek el, amiért fogságra jutottak, a második pedig arra, hogy a bölcs férfi zsarnok, a szent hely maga is a zsarnokság birodalma, ahol a hallgatás szabadkőműves erénye létparancs:

„»A Szólló s egy Pap« duetto

*Kerüld az asszony csalfaságot!
Ez fő törvényre frigyünknek.
Sok bölcs illy törbe tévelyedvén,
Bút szerzett érző szívünknek.
Elhagyva látta, gúnyolással
Jutalmaztatni lángjait.
Hiába kúcsolgatta karját;
Halál tetézte kínnyait.*

»A gyéniusok«

*Másodszor üdvözlünk, Vendégék!
Sarasro' tartományiban.
Itt bájos síptok 's csöngetőök,
Mélyekben fő reménytek van!
Végyétek hasznát, hogyha tetszik,
E' tülle küldött étkéknek.
Ha majd harmadszor megköszöntünk,
Öröm léssz bére műtöknek.
Tamino bízz! czélodra mégy.
Te Papagéno! néma légy!”³⁵*

Ez a papírka már elveszett vagy elkerülte Kazinczy figyelmét akkor, amikor BUDAI PAPIROSÁIM című kötetét összeállította. Ugyanakkor ebben is megtaláljuk a két dalt. Verseghy pedig még némileg csiszolhatta a Papagenóhoz intézett szabadkőműves intést, mert az *Uránia*-béli változatban még nem „illy törbe”, hanem „*cselébe tévelyedvén*” áll, és Kazinczy sem sokat javított, csak az „illy törbe” helyett írt „illy törbe” alakot, tehát nem élezte a nyelvtani nézeteltéréseket. Sőt, valamiféle költői verseny bontakozhatott ki A VARÁZSFUVOLA dalai kapcsán. A három szabadkőműves a fogdában élhette a páholyéletet. Élhettek a barátság erényének, háttérbe szorítva azokat az ellenszenveteket, amelyek aztán egy-másfél évtized múlva elemi erővel törtek fel. De most Kazinczy azt fájallhatta, hogy el sem búcsúzhatott Verseghytől, talán egy hajfürtöt adott neki emlékként.³⁶ Később, a FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-ban ugyan azon élcelődött, hogy a derék pap alig fért el a kocsiiban, de most még a meghitt baráti levelet olvashatta, amelyet ugyancsak későbbi megjegyzéssel látott el: „*Kedvesem! / Röviden köszönöm ereklýedét; tisztelem és szeretém örökké szívédet. Védj kevés részecskéjét Énőmmek viszontag jó szívvel. Ha szenvedésemnek egyéb haszna nem volna annál, hogy szívveink szorosabban öszvekapcsoltattak, düccekédnék vele, ahelyett hogy alatta senyedgyek. Élly, ha szeréncsésen nem lehet, legalább olly állhatatos vídámssággal, minéművel a Nap az alatta csattogó szélvészék félétt szokott úttyait járja. Én változhatatlanúl vagyok – igaz szívű Versegid / Budán, augusztus 10-dikén 1795. két órával azelőtt, hogy elvitetett. Kazinczy Ferencz*”

Miért feledkezett meg minderről a fogsága naplóját író Kazinczy? – kérdezhajtuk ismételten.

Bár Kazinczy levelezésében Verseghy gyakran felbukkan, úgy tűnik, a nyelvi viták miatt igyekezett emlékezetéből kitörölni az egykori barátot, amit jól jelez, hogy a békét hirdető ORTOLÓGUS ÉS NEOLÓGUS NÁLUNK ÉS MÁS NEMZETEKNEK című tanulmányának fogalmazványából eltávolított minden rá vonatkozó utalást. Verseghy ugyanis olyan ravasul szövetkezett ellene a dunántúli írókkal, hogy elmondható, a szerkesztők is megéri a pénzüket. Íme egy kis epizód: *„Horvát Endre akkor téti, most pázmándi plebánus és Verseghy Ferenc szoros barátok s nagy hívei az ypsilonizmusnak, sok titkos játékot játszdogattak ellenem. Takács [József] a Tudom. Gyűjt. redaktorának Fejér Györgynek egy értekezést küldte be a recenziókról, melyet ez 1818. júniusban ki is ada. Hogy tévedjek meg annak írójában, azt Verseghy írta le, és Verseghy adta be Fejérnek; Fejér pedig láttatá a manuscriptumot Szent-Miklossy Aloyzzal, nyilván azért, hogy ez majd tudatni fogja velem, hogy a Verseghy kezére ráismert, s én Verseghyt fogom bántani, s ezeknek lesz mit nevetniük. De ki nem ismeri a citátumok örömeiben áradozni szerető Takácsot? És az ő stílusát ki ismerhette volna Verseghyének? Csak meg kell még jegyzenem, hogy Horvát Endre (úgy beszélé maga Szemerének) csak mostohájáról kapta a Horvát nevet; nagyatyját s talán még atyját is Füredeknek hitták. A név és a Verseghyre játszó Vida nem áll ok nélkül az Értekezés alatt, s nekem e hárommal volt bajom.”* – Füredi Vida álnéven – mint aztán kiderült – Kisfaludy Sándor bírálta meg Kazinczyt.

Verseghy populáris stílusát Kazinczy egyszerűen nem viselte el. A PÁLYÁM EMLÉKEZETÉNEK folytatásába betette azt a Révai Miklóshoz intézett levelét, amelyben megvallja, hogy inkább a börtön, semhogy Verseghy verseit végigolvassa, és az 1800-as években oly népszerű RIKÓTI MÁTYÁS-nál „ízletlenebb”, azaz izléstelenebb könyvet még nem látott. Márpedig a harcos Révai-tanítvány, Horvát István szerint ez a kis könyvecske „a szerencsétlen magyart tréfáival élesztgette, vidámitotta, sőt talán [...] életben is megtartotta”.

Vajon igaza lehet-e Vargha Balázsnak abban, amit a RIKÓTI széphalmi fogadtatásáról írt: *„Ha viszont rászánt volna Kazinczy egy kis fáradságot, s végigolvassa a verset, vagy akár csak belelapozva rápillant a vers vége felé az eltérő tipográfiajú strofákra, esetleg éppen a kóta-mellékletre: őt is fölüdítették volna Mozart – Schikaneder VARÁZSFUVOLÁ-jának megmagyárosított áriái, duettjei. Tudjuk, hogy Csokonai már korábban fordított a VARÁZSSÍP-ból: de elég összehasonlítaniunk egyetlen versszakot – előbb Csokonai, aztán Verseghy fordításában –, hogy ki-mondhassuk a szentenciát: Verseghy mint énekversek fordítója magasan fölülmúlja Csokonait.”*³⁷ És ezt a szerző a következő két részlettel érzékeltette:

*„Csokonai:
A madarász vagyok én la,
Vigadok hejsza, hopszasza.
A madarászt minden határ,
S fia, apja esméri már:
Tudok a madárctaláshoz,
Azért lehetek illy vidám,
Mert minden madár enyim ám.*

*Verseghy:
Madárfogásból élek én,
s örömmel végzem tisztemet.
Jól ösmer engem minden vén,
s a gyermek hordja híremet.*

*Tört vetni, csalni jól tudok,
s nem rosszul fúvom sípomat:
azért a cifra tollasok
el nem kerülnek markomat.”*

Talán ez az összehasonlítás mégsem győzte volna meg Kazinczyt, sőt még fokozta volna ellenszenvét és fenntartásait. Ha az olvasásban eljutott volna addig, amíg a kapitány elénekli a madarászdalt, aligha csatlakozott volna a hallgatókhoz, akik „*Brávókkal tapsoltak víg dalolásának*”. Inkább Goethe alkotmányvédő EGMONT-jának szavai jutottak volna eszébe, ahogy ő maga fordította le: „*Úgy mondják, hogy itt a vallás csak egy tiszteletes szőnyeg, mely megett a veszedelmes intézetek könnyebben koholtatnak. A nép térden áll, imádja a szent szőnyeget, s megette a madarász áll lesben.*”³⁸

És mivel nem szívesen emlékezett Kazinczy a fogságra, Papageno és Pamina kettőse sem igazán nyerte volna meg a tetszését. Eszébe juthatott volna „A szóló” dala, annak a konkrét helyzetre való vonatkoztatása pedig ugyancsak kellemetlen emléket ébresztett volna. Mert a dal talán arra a Szirmay-féle pletykára is ráilleszthető, amely szerint Martinovics inasa felvitt magához egy örömlányt, és ez, amikor a házigazda néhány összeesküvével megjött, a szekrénybe bújtt, ahonnan mindent hallott, majd jelentett a rendőrségen. Kazinczy ezt a részt nem kommentálta, ami helyeslésre is utalhat. Verseghy pedig az összeesküvés főszervezőire is gondolhatott, amikor az *Urániába* A' GYÉNIUSOK után elhelyezett egy olyan dalt, amelyet „A szóló” intésének párjaként ő maga költött a férfiúi csalfaságról. Nem játszott a tűzzel, amikor a RIKÓTI MÁTYÁS-ba A VÁRÁZSFUVOLA dalai közül a Kazinczynak megküldött részeket nem vette fel, hanem csak Papageno dalait. És gondosan nem tette be a RIKÓTI-ba Sarastro nagy áriáját sem, amely a páholyvilág jellemzése.

Verseghy hű maradt önmagához. Már 1793-ban megírta Koppi Károlyhoz intézett költeményében, hogy elhallgatja véleményét („*titkos ítéletimet*”), míg „*nyelvem [...] szabadabb szólásra fakadhat*”, mert: „*Nincsenek olyan üdők, hogy tőlünk a nagy igazság / bajnok-i vérontást kívánjon.*” 1794-ben vállalta a kockázatot. Aztán visszatérhetett a hallgatásnak ehhez a programjához, bírái előtt megjátszva a tudatlant és a megtévesztettet,³⁹ hogy végül – mint Kazinczynak levelében megírta – úgy érezze magát, mint „*egy szerencsétlen, aki hajótörése után nyugodalmas homályt keres*”. Ebben a homályban azonban maga is beszürkült. Egyre inkább igazodott a hivatalos politikai vonalhoz. De élete vége felé hiába kezdte szapulni a liberálisokat, a zsidókat, a szabadgondolkodó arisztokratá világot, a titkos társaságokat,⁴⁰ igazi bizalmat nem ébresztett maga iránt, hiszen közben sok vonatkozásban továbbra is a felvilágosodás eszméit terjesztette.

A RIKÓTI-ban nincs politikum, de másik tréfás művébe, a KOLOMPOSI SZARVAS GERGELY ÉLETÉ-be Verseghy becsempészett valamit a felvilágosodás eszményeiből. Ezt Kazinczy már szóra se méltatta, de Horvát barátja, Ferenczy János, a másik harcos Révai-tanítvány jól szórakozott a munkán; azt pedig – 1805 januárjának végén – külön feljegyezte naplójában, hogy tetten érte a szerző „*nagy lelkét, de leginkább szabad gondolkodását a 104 lapban, ahol az emberi nemzetnek életkorait hatos versekben foglalván előadja, nagy szívvel örömevel olvastam, és meg-megolvastam. O! ki ne vigadna ily nagy hazafi, mint Versegi Ferenc munkája olvasásán*”. Célját elérte: „*Mulatságot akart ő a magyaroknak szerezni, de hazája javát óhajtó lelke reá vette, hogy még ily együgyű cím alatt való munkája legszebb, leghasznosabb igazságokat foglalná soraiban.*” Mert: „*nem lehet hazánknak boldogtalan állapotában az igazságot, a világosodás[t] nyilván terjeszteni*”.⁴¹ – Az utolsó mondatban megfogalma-

zott, Verseghynél iróniába csomagolt programot a börtönből szabadult Kazinczy így vallotta:

*„Mivel tehát példát nem adhatunk,
Adjunk tanítást: – Fényt! ha jól lehet, jól;
Ha nem lehet jól, úgy amint lehet.”*

Kazinczy ebben a szabadkőművesség utáni világban is Orpheus maradt, de olyan, aki tanult Orpheus történetéből. Tudjuk, hajdan a mitológia lantosa zenéjével úgy megindította az alvilág úrnőjét, hogy ez megengedte neki, hadd hozza fel feleségét, Eurüdikét az alvilágból a világba, de egy feltétellel, ha nem fordul vissza. A lantos azonban visszafordult, és Eurüdikét elvesztette. Kazinczy ebből is tanult; óvatosan pillantott vissza. Miután 1801-ben kiengedték – az ő kifejezésével – a kalitkából, és elmondhatta magáról, hogy *„partra léptem, kétezer-háromszáznyolcvanhét napi hányattatásaim után”*, 1819-ben úgy tekintett előre, hogy jelenében egyszerre benne volt a múlt és a jövő:

*„Csalárd örvények, vad sziklák között
Sajkám lebegve futja víg futását,
S kacagja a bosszús szél s hab duzzanását,
S szírtjeit, hová oly sokszor ütközött.*

*Ném, s e kisdéd csoport, az üldözött
Arcáról csókkal törlik izzadását;
S lantom szelíden zengve a szív habzását,
Az árbocon függ mirtuszai között.*

*Köd, éj borítják utamat megint;
De rám amott egy szép csillag tekint,
S szent hittel tölti bé a csüggedt szívét.*

*Elő, elő! bár mik rettentsenek! –
Bajában nem hagyják az istenek
A szeretőt, a lantost, és a hívet.”*

Kazinczy szonettje válasz Herdernek AZ ÉLET HAJÓÚTJA című egyik költeményére, amelyet a kufsteini börtön cellájában tanulmányozhatott. A herderi költeményben erény és remény vezet a veszélyek között, az, ami Kazinczyt is vezette. 1800-ban a kufsteini toronyban Herder-kötetébe bele is írta: *„Az élet inkább öröm, mint fájdalom. Boldog vagyok, hogy megszülettem.”*

Verseghy is így volt vele. Szerelmeinek és AZ ELSŐ EGYESÜLÉS-nek az emléke megédesítette a börtönmagányt, és a hajóhasonlattal is élve, az *Urániában* olyan két eredeti strófát vetett papírra, amelyeket részben A VARÁZSFUVOLA dalai ihlettek:

*„A két hajlékony oltoványnak
Egymásba folynak ágai,
S a durva szélnek füttyöt hánynak,
Bármint csattognak szárnyai*

*A Sors, mely dúlva egybe úzte
Habzó hajónknak széleit,
Szívünköt ezzel öszvefűzte,
Hogy gúnyolhassuk vészeit.”*

Kazinczynak már ez se tetszett volna. Ha feltételezzük, hogy úgy gondolkozott el A VARÁZSFUOLA szereposztásán, hogy kit kivel azonosít, akkor magát inkább Taminóval, Verseghyt pedig Papagenóval rokoníthatta. És mint tudjuk, nem szerette a populáris figurákat. Papageno AZ AVATATLAN című versébe illik:

*„Ámbár lelkeket Ísisz és Oszíris
Elysjumba kapá, nem állhatám meg,
Hogy nagyot ne kacagjak, amidőn egy
Füstös Amphionunk, kit édes hangjaid
Tornácodba vonának, ezt kiáltá:
»S jaj, mint big az imilyen! Andri, hallod
Mint meg big? Uczu, kezd el: Hol lakik Kend...!«”*

Kazinczy csípős és kegyetlen volt ugyan, de Verseghy gunyoros humorát nem szerette. Amúgy a Szabadság-rend alkotmánya azt is leszögezte, hogy a barátság célja kölcsönös erkölcsnemesítés, ebben pedig a gúnyt kerülni kell: az a közepszerűek fegyvere, Homérosz, Vergilius, Locke és Newton nem írtak szatírákat. Kazinczy viszont írt szarkasztikus verseket, emlékezéseiben mesteri módon keverte a fennkölt és a groteszk mozzanatokot, a trágársághoz is volt érzéke, de a humorhoz nem igazán. Minden vizsgálása ellenére egyik levelében azért elismeréssel nyugtázta Verseghy találó szóalkotásait, köztük a gúnyt is. A MAGYAR AGLÁJA című kötetéből kiírta az új szavakat, amikor pedig sikamlós fordulatra akadt, meg is jegyezte: „*Bravo Pater Verseghy!*” De az ellenkezés Verseghy populáris-vulgáris stílusával szemben ihlette egyik legcsípősebb epigrammáját, amikor „*1808-ban Oct. – írja egyik levelében – Nyerges-Ujfalun megháltam, s Balkayval az uton a Szép Mesterségek felől sokat beszélgettem. Előfordult némely Mester munkáinak kritikájában az is, hogy derekasan dolgozott, de oly tárgyak körül, melyek nem érdekesek, hogy az előadás tárgyai légyenek. Ez, mondám, olyan, mint mikor a Poéta etc. s Verseghy jutott eszembe. Így leve akkor estve a Jót és jól etc.*”

*„Jót s jól! Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted,
Szánts és vess; s hagyjad másnak az áldozatot.”*

Így Kazinczy egyszerre fellebbentette a fátylat, és rögtön elleplezte, hogy mit is jelenthet a „*jót s jól*”, aminek kultusza összetartotta a hajdani szabadkőműveseket, akik a titkos társasági demokratikus kultúráját immár a magántársasági demokratikus kultúra világában kellett hogy folytassák. A magántársaság valamiféle szekularizált páholy. „*A páholy mindenütt ott van, ahol a magukat egyenlőknek tartó választott barátok köre kialakul*” – mint a szabadkőművesség egy újabb elemzésében olvasható.⁴² A magántársaságra pontosan illik az, ahogy Kazinczy erdélyi barátjának, Aranka Györgynek a szabadkőművességet jellemezte: „*Énnekem a kőművesség oly társaság, amely kis karikát csinál a legjobb szívű emberekből, melyben az ember elfelejti azt a nagy egyenlenséget, mely a külső*

világban van, amelyben az ember a királyt és a legalacsonyabbrendű embert testvérének nézi, amelyben elfelejtkezik a világ esztelenségei felől, s azt látván, hogy minden tagban egy lélek, ti. a jónak szeretete dolgozik, örömkönyveket sír; amelyben sokkal biztosabb barátokat lel, mint a külső világban; amelyben ki-ki igyekszik embertársainak nyomorúságát aszerint amint tehetsége engedi, könnyíteni; amelyben ki-ki olvasni, tanulni, s szerzetes atyafiai munkái, írásai, példái által tanítani tartozik.” Ami Voltaire-nél általános szeretet, az itt leszűkül, pontosabban leszűkítik „a világ esztelenségei”, ugyanakkor a „kis karika” hasonló a szeretet kötelékéhez, amely Schillernél láncként fogja össze a természetet. Aki széttöri, bűnös, és tragédiát okoz. Kazinczy óhatatlanul meggyűlölte azt, aki nem lépett be a magántársasági demokratikus kultúra virtuális páholyvilágába, mint Batsányi Jánost vagy Döbrentei Gábort, akik nem tartották magukat a páholyetika íratlan törvényeihez. A magántársaságban a szabadkőművesek formális titka informális titokként élt. És éltek a páholy- emlékek. Olyannyira, hogy az emlékező Kazinczy 64. életévében is azt vallotta: nem ismer „*nagyobb szerencsét, mint azt, ha valaki kőművessé lehetett*”. A hallgatás aranyszabálya is érvényesült, mint Kazinczy leveleiben többször is leszögezte: „*Hallgatni szabad (néha!): de egyebet mondani, mint amit érzünk, soha nem szabad.*” Másképpen fogalmazva: „*Nekünk ahhoz lehetett szoknunk, hogy hallgatni tudjunk. De nyilván ott, ahol kell.*” Orpheus félt, és merészen munkálkodott a jövőn. 1821-ben a budai fogságából származó írásainak kötetében maradékainak intésül már az első lapon feljegyezte: „*A háborgás idejében a nem-félnék, a maga ártatlanságába bízó könnyen tesz oly lépést, ami más időben véteteknek nem vétettet volna. Hogy ily szerencsétlenség legkésőbb maradékomat se érje, ez az, amiért a szent Peprómene előtt könyörgök. Áldás rajtatok fiaim, lányaim, unokáim, ha hívek lesztek ahhoz, ami szent.*” Különös iróniája a sorsnak, hogy Emil fia olyan kozmopolita lett, amelyet Rousseau az EMIL-ben mélyen elítélt, mert jobban szereti a tatárokat, mint a saját szomszédját, viszont Lajos fia igazi citoyenként viselkedett, és ő lett a tizennegyedik aradi vértanú.

Jegyzetek

1. A dolgozat az ELTE BTK Román Filológiai Tanszék OTKA-pályázatának keretében készült, egy nagyobb Kazinczy-monográfia előtanulmányaként. A jegyzetekkel ezért takarékoskodhattunk.
2. Ahol másként nem jelölöm, a tanulmányban közölt Kazinczy-idézetek az írónak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (MTAKK) „*Kazinczy Ferenc szabadkőműves iratai*” címmel őrzött kéziratából, továbbá ugyanitt fellelhető leveleiből, egyéb kiadatlan feljegyzéseiből, valamint egyes kötetekbe kézzel írt bejegyzéseiből és széljegyzeteiből származnak.
3. Supka Géza: A SZABADKŐMŰVESSÉG TÖRTÉNETI MŰLTJA ÉS A MAGAS FOKOK. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK), Fond 31/114.
4. [Pálóczi Horváth Ádám:] A BÖLCSESSÉG NAGY MESTEREINEK A SZENT REND KEZDETÉTŐL FOGVA A XII. SZÁZADIG BIOGRAPHIÁJA (1812). OSZKK, Quart. Hung. 1259.
5. JOURNAL FÜR FREYMAURER, 5785. II. 4. sz. 246–248. Kazinczy ki is másolta, és SZABADKŐMŰVES IRATAI-ban meg is jegyezte: „*Tartománybeli főmester II. Józsefnek uralkodása alatt magyarországi főkancellárius gróf (később herceg) Pálffy Károly volt, s előtte talán főkancellárius gróf Esterházy Ferenc, kinek halálakor a kőművesek Bécsben egy kőművesi halotti beszédet is nyomtattattak.*”
6. Kazinczy szerint „*Born nem volt illuminátus és talán innen eredt meghasonlása Sonnenfelszel*”. Más arról tudott, hogy Born szerint Sonnenfels elárulta az illuminátusokat, mert II. József számára név szerint összeírta őket. (Edith

- Rosenstrauch-Königsberg: FREIMAURER, ILLUMINAT, WELTBÜRGER. FRIEDRICH MÜNTERS REISEN UND BRIEFE IN IHREN EUROPÄISCHEN BEZÜGEN. Berlin, 1984. 77.)
7. Adam Weishaupt: DAS VERBESSERTE SYSTEM DER ILLUMINATEN. Frankfurt–Leipzig, 1787. 43.
8. OSZKK, Quart. Lat. 2663. 68–72.
9. Kazinczy Ferenc: AZ ÉN PANDECTÁM. 166.
10. Marczali Henrik: AZ 1790/1-DIKI ORSZÁGGYŰLÉS. I. Budapest, 1907. 337.
11. A TÜNDÉR-SÍP. Magyarra tette Sebestyén László. Vác, 1804.
12. OSZKK, Quart Hung. 463. Ferenczy János: NAPI JEGYZÉSEK. 10., 39.
13. Kazinczy Ferenc: AZ ÉN ÉLETEM. Budapest, 1987. 161., 623., az 1827-es keltezésű, a szövegben kiemelt betoldás nélkül.
14. Denis Silagi: JAKOBINER IN DER HABSBURGER-MONARCHIE. Wien–München, 1962. 132.
15. Augustin Cochin: LES SOCIÉTÉS DES PENSÉES ET LA RÉVOLUTION EN BRETAGNE (1788–1789). I. Paris, 1925. 456.
16. [Adolf Knigge:] DIE NEUESTEN ARBEITEN DES SPARTACUS UND PHILO IN DEM ILLUMINATEN-ORDEN. 1794. III. – Weishaupt illuminátusként a Spartacus nevet használta, ami félelmetesen hangzott, de tetteit nem kívánta megismételni, mert csak a szellemi rabszolgaság ellen lázadt; viszont ki ne tudta volna, hogy minden lázadás így kezdődik.
17. J. A. Fessler: DIE GESCHICHTEN DER UNGERN UND IHRER LANDSASSEN. X. Leipzig, 1825. 664.
18. MAGYAR TEÁTRÓMI ZSEB-KÖNYVETSKE. Pest, 1795. 243. sz.
19. A MAGYAR JÁTÉK-SZÍN. ELSŐ ESZTENDŐ. IV. Pest, 1793. 73. – A párbeszéd egyébként parafrázisa annak, amit Cházár András 1794 márciusában Gömör vármegye sajtószabadságának érdekében az uralkodóhoz intézett feliratában így fogalmazott: „A minisztérium így szól: *Wenn sie ihr Verböczy und ihr Corpus Juris citierten, nun, das ging noch an; allein aus dem Jus Naturae zu raisonniren! das geht einmal für allemal nicht.* (Ha a Corpus Jurisukat és Verböczyjüket idézték, akkor az még elmegy, de csak a természetjogra hivatkozn! az egyszer s mindenkorra tilos.) *Pedig én azt tartom, annak van vége, hogy a reprezentációk a Verböczyből és a Corpus Jurisből irattassanak. Menschenrechte* (emberi jogok), *ez az új Verböczy.*” (Centgráf Károly: EGY ISMERETLEN KAZINCZY-LEVÉL. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974. 2. sz. 236.)
20. NAPLÓK, FÖLJEGYZÉSEK, RÖPIRATOK. A MAGYAR JAKOBINUSOK IRATAI. III. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1952. 354–423.
21. KOSSUTH LAJOS IRATAI. IX. Budapest, 1902. 235.
22. A MAGYAR JAKOBINUSOK IRATAI. III. 364.
23. Fried István: A „FOGSÁGOM NAPLÓJA” REGÉNYE. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1986. 6. sz. 683–693.
24. Vargha Balázs: JELEK, JELKÉPEK, JELLEMMEK. Bp., 1984. 223.
25. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓI. III. Szerk. Vízota Gyula. Bp., 1932. 730.
26. Szirmay például arról írt, hogy Hajnóczy figyelmeztette a párizsi konventet, Robespierre a királyi hatalom visszaállítására készül, és ebből a célból együttműködik a Habsburg-házzal. Szirmaytól vette át a történetet Auguste de Gerando, aki a magyar közszellemről szóló művében meg is említette. (Auguste de Gerando: *DE L’ESPRIT PUBLIC EN HONGRIE DEPUIS LA RÉVOLUTION FRANÇAISE*. Paris, 1848. 38–39.) Pulszky Ferenc regényében Hajnóczy maga meséli el a történetet, hozzátevé, hogy Hajnóczy levele nem érkezett meg Párizsba. Kazinczy, bár Szirmay munkájához fűzött megjegyzéseiben gondosan nem kommentálta ezt a mozzanatot, úgy látszik, komolyan vette azt.
27. Pulszky Ferenc: A MAGYAR JAKOBINUSOK. I. Pest, 1862. 139., 143.
28. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 615/7.
29. Szirmay jakobinustörténetéhez is azt fűzte hozzá, amit Novák Ignác kapitánytól hallott. Ez jobban megemelte Martinovicsot, hitvalló forradalmárrá, míg Szirmaynál hol csak bólogatott, hol csak a fejét csóválta, és csak annyit mondott: „*Deo gratias!*” Az egyik besúgó szerint még ennyit sem mondott, csak „rendkívül szentelen” volt, és csak a fejét rázta. (Magyar Országos Levéltár, I 50 28. d. 120.)
30. A MAGYAR JAKOBINUSOK. III. 367.
31. Viszont András nagybácsikája emlékét a nyilvánosságnak szánt nekrológban a legnagyobb tisztelet hangján örökítette meg. (Kazinczy Ferenc: MAGYAR PANTHEON. Szerk. Abafi Lajos. Budapest [é. n.]. 284.)
32. Közli: Versegly Ferenc: KIADATLAN ÍRÁSOK. III. Szerk. Fried István. Szolnok, 1987. 15.
33. VERSEGHY FERENC ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI. I. Szerk. Császár Elemér, Madarász Flóris. Budapest, 1910. A kötet közlése szerint ezek a versek a 90-es évek első feléből valók; innen vette át az Arcanum által közreadott CD „Verstár”.

34. MTAKK, RUI 2–1. 172.

35. OSZKK, An. 6580. A két strófa alá Kazinczy a következőket írta: „*Die 22a Julii 1795. //Versegi Ferencz expaulinus misemondó pap. Budai fogságában írta számomra: Kazinczy Ferencz*”

36. Császár Elemér: VERSEGHY FERENCZ ÉLETE ÉS MŰVEI. Budapest, 1903. 152.

37. Vargha Balázs: RIKÓTI MÁTYÁS. IN MEMORIAM VERSEGHY FERENC. 3. Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok, 1988. 70.

38. KAZINCZY FERENC MUNKÁJI. VIII. Pest, 1814. 237.

39. Benda Kálmán: A NEMZETI HIVATÁSTUDAT NYOMÁBAN. Budapest, 2004. 309.

40. Horváth Konstantin: Az „EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK ÉS TUDÓSÍTÁSOK” (AZ ELSŐ MAGYAR KAT. TEOL. FOLYÓIRAT) TÖRTÉNETE 1820–1824. Veszprém, 1937. 315–326.

41. OSZKK, Quart Hung. 463. Ferenczy János: NAPI JEGYZÉSEK. 10.

42. Pierre-Yves Beaurepaire: LA FRANC-MAÇONNERIE, OBSERVATOIRE DES TRAJECTOIRES ET DES DYNAMIQUES SOCIALES AU 18^E SIÈCLE. DIX-HUITIÈME SIÈCLE, 2005. 37. sz. 27.